

På veien mot den finale eksklusjon

- en systemteoretisk analyse
av alderdom og død

SOS-3900

Helga Krøger

*Mastergradsoppgave i sosiologi
Institutt for sosiologi, statsvitenskap og samfunnsplanlegging
Universitetet i Tromsø
Våren 2010*

Forord

Alle tastetrykk, all ordbruk og samtlige avsnitt er utført av meg selv, men oppgaven hadde aldri sett dagens lys om det ikke hadde vært en rekke omstendigheter og personer som har hjulpet meg på denne meget utfordrende veien.

Først av alt vil jeg rette en takk til sosiologien som vitenskap. Aldri noensinne har jeg lært så mye og sittet igjen med så mye kunnskap som etter mine år under Institutt for sosiologi, statsvitenskap og samfunnsplanlegging ved Universitetet i Tromsø. De ervervelsene jeg har gjort meg vil forhåpentligvis være med meg for alltid. Så må jeg takke min eminente veileder Roar Hagen. Som veileder var Hagen intellektuelt utfordrende. Han kommenterte, stilte spørsmål og kom med innspill som bidro sterkt til at oppgaven ble langt mer utfordrende enn først tenkt, og desto langt mer interessant å skrive. Takk.

Jeg har hatt en god del private anliggende som har ligget som forstyrrelsesmomenter når denne oppgaven skulle skrives. Derfor setter jeg stor pris på mennesker rundt meg som har hjulpet til på veien: Min arbeidsgiver Polygon Nord AS, en familiebedrift som har latt meg arbeide fleksibelt og holdt ut med mitt til tider trøtte "morratryne". Mamma og pappa som har passet tre søte småbarn all den tid logistikken gikk ad Undas, og min helskjønne Markus som har overtatt de fleste huslige sysler, har oppmuntret meg og ikke minst sørget for daglige doser av tran og vitaminer. Jeg har også hatt god hjelp til språkvask av min tvillingsøster Oddrun Bjørklund og faglige inspirasjon i samtaler med min medstudent Åse Johanna Syversen. Det er som jeg alltid har sagt; det finnes engler på jorden.

Til slutt vil jeg takke mine besteforeldre, Herborg og Willy Ditlefsen. De er og var der alltid.

Helga Krøger, Tromsø 20 mai 2010

Innhold

1.0 Innledning	7
1.1 Valg av tema og problemstillinger.....	8
1.3 Oppgavens bidrag.....	14
1.4 Avgrensing.....	16
1.5 Den videre lesning.....	16
2.0 Metode	17
2.1 Forskningsstrategi.....	17
2.1.1 Deduktiv og induktiv forskningsstrategi.....	19
2.2 Forskningsparadigme, ontologi og epistemologi.....	20
2.2.1 Luhmanns ontologi.....	20
2.2.2 Luhmann og systemers epistemologi.....	22
2.3 Tidligere forskning.....	23
2.4 Når tekster og tall skal tale.....	24
3.0 Teori	26
3.1 Hvem var Niklas Luhmann?.....	26
3.2 Luhmann - kommunikasjon og systemer.....	27
3.2.1 Kommunikasjon.....	27
3.2.2 Systemer.....	29
3.3 Menneskets bidrag gjennom bevisstheten.....	33
3.4 Integrasjon.....	35
3.5 Inklusjon /eksklusjon.....	39
3.6 Strukturelle koblinger og interpenetrasjon.....	42
3.7 Irritasjoner og systemfriksjon.....	44
3.7.1 Irritasjoner – som støy.....	45
3.7.2 Irritasjoner – som konflikt.....	46
3.7.3 Systemfriksjon.....	46
3.8 Paradokser gir mening.....	47
4.0 Alderdom i systemteoretiske perspektiver	50
4.1 Alderdom i vitenskapssystemet.....	51
4.2 Alderdommen og det økonomiske systemet.....	56
4.3 Alderdommen og det politiske system.....	58
4.4 Alderdommen og rettsystemet.....	59

4.5 Alderdommen og familiesystemet	61
4.6 Alderdommen og utdanningssystemet	64
4.7 Alderdom og massekommunikasjonssystemet	66
4.8 Alderdom og behandlingssystemet	69
4.9 Alderdom i det religiøse systemet.....	70
4.10 Alderdom og kunssystemet	71
5.0 Død.....	72
6.0 Overordnet drøfting.....	75
6.1 Bevisstheten i samtiden.....	75
6.1.1 Vanndråper i den grå tsunami	76
6.2 Teoretiske refleksjoner	77
6.2.1. Utfordringer med systemteoretiske refleksjoner	78
6.3 Problemstillingene diskuteres	80
6.3.1 Inklusjon versus eksklusjon i systemteorien	81
6.3.2 Hvorfor kan eksklusjon bidra til sterkere integrasjon enn inklusjon?.....	84
6.3.3 Alderdom og død - systemisk inkludert eller ekskludert?	87
6.3.4 Alderdom og død, integrert gjennom eksklusjon?	90
7.0 Avslutning/konklusjon.....	92
9.0 Litteraturliste.....	95

1.0 Innledning

Vi mennesker skapes og formes av det samfunnet vi lever i. Fra øynene våre åpnes er vi gjenstand for en rekke samfunnsmessige påvirkninger, og livsløpet vårt avgjøres av ulik grad av deltakelse på ulike samfunnsarenaer; grunnskole, videreutdanning, yrkeskarriere og familieliv, til vi ender i en pensjonisttilværelse og det hele rundes av med døden. Massemediene har i flere år problematisert ringvirkningene den økende andelen eldre i befolkningen vil ha på norsk økonomi og samfunnsliv, betegnet som eldrebølgen og den grå tsunami. I 2009 bestod Norges befolkning av 617 000 mennesker over 67 år. Dette utgjorde rundt 13 % av den totale befolkningen, men framskrivinger påpeker at andelen eldre vil fortsette å øke til en fordobling i 2060 (ssb.no/folkfram/). Eldrebølgen er dermed enorm både i kraft av antall eldre som skal utgjøre den og ikke minst alle de hendene som må til for å håndtere den. Eldrebølgen er utelukkende belastet med negative konnotasjoner, og i kraft av den mediale eksponeringen er det ikke usannsynlig at eldre mennesker føler ubehag ved å vite at landet skal druknes i de økonomiske byrdene de påfører samfunnet. At demografiske forhold endrer seg er ikke noe nytt fenomen, og ser man like langt tilbake i tid som framskrivningene ser framover, så finner man en tredobling av antall eldre over 80 år fra 1960 og til i dag (Datland, 2009:3). Landet ligger ikke i ruiner av den grunn, og Svein Olav Datland etterlyser derfor en flerdimensjonal framstilling av eldres hverdag og de samfunnsmessige konsekvensene av eldrebølgen.

Eldre mennesker deltar ikke i ulike kulturelle og sosiale aktiviteter tilsvarende andre aldersgrupper, fordi konsekvenser av alder blant annet er løsrivelse fra arbeidslivet, helsemessige begrensninger, samt samfunnsskapte forventninger om hvordan eldre mennesker skal oppføre seg. Massemedier speiler noe av samfunnets syn på eldre mennesker. Når mediene formidler bilder av eldre mennesker fremstilles de på den ene siden som skrøpelige, pleietrengende og ensomme, og på den andre siden som moderne travle mennesker som tilbringer pensjonisttilværelsen i sydlige breddegrader. Vi presenteres for en rekke sider ved samfunnet gjennom massemediene og får dermed også en medieskapt konstruert virkelighet å forholde oss til. Mediene er ikke midler for overføring, men instanser for konstruksjon av virkelighet (Rasmussen, 2001:7). Virkeligheten gjennom massekommunikasjonen er alt annet enn problemfri, fordi verdiene som danner bakteppet for slik publisasjon

ofte måles i publikumstilslutning og annonseinntekter. Nyhetsbildet er farget av sensasjoner og dramatiske hendelser, offentlige ordskifter domineres av polariseringer, og undersøkende journalistikk preges av massekommunikasjonens perspektiver.

1.1 Valg av tema og problemstillinger

I motsetning til tidligere tider er dagens moderne norske samfunn preget av en forholdsvis sterk velferdsstat med en forutsetning at alle skal inkluderes. Vi har en forventning om at samfunnets lange armer skal fange opp alle de som på forskjellige måter havner på siden av samfunnet; lovbrutere settes i fengsel, narkomane kan få metadonbehandling og skrøpelige eldre tilbys sykehjemsplasser. Aldersforskningen har bidratt til kunnskap om eldre gjennom en rekke publikasjoner som belyser ulike sider ved alderdommen. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring, NOVA, har den hensikt å beskrive livsløpet fra barn til alderdom. Følgende er å lese på instituttets hjemmeside; *"Vi trenger derfor forskning om aldring som en prosess, om eldre år som en fase av livet og om eldre mennesker som en gruppe i samfunnet. Like viktig er det å studere behov og virkninger av tjenester og tiltak, ikke minst i eldreomsorgen. Vår forskning går langs alle disse linjene"* (www.nova.no). Et mer spesifikt fokus på eldre favnes av Senter for Seniorpolitikk, som ønsker å synliggjøre Eldres *"...ressurser og utviklingsmuligheter i arbeidslivet"* (www.seniorpolitikk.no). Aldersforskningen fremmer med andre ord Eldres mangfoldighet og heterogenitet, og publiserer en rekke artikler og statistiske analyser om Eldres hverdag, mens seniorpolitikken vektlegger Eldres arbeidskapasitet og kjemper for Eldres rettigheter til yrkesdeltakelse. Gjennom beskrivelser og statistikker henvender de seg til samfunnet med henstillinger og krav om beslutninger for å få eldre mer inkludert i samfunnet. Aldersforskningen og seniorpolitikken er viktige bidragsytere når Eldres hverdag problematiseres, men er samtidig delvis fragmentert og gir få om ingen overordnede perspektiver.

Når samfunnet skildres gjennom bruddstykker og enkeltfenomener uteblir en helhetlig forståelse av samfunnet. For å beskrive samfunnet som samfunn trenger man verktøy. Sosiologien bidrar med slike hjelpemidler, hvor den gjennom

teoriproduksjon leverer både samfunnsdiagnostiserende og generelle teorier som skal frambygge analytiske rammer og begreper som modeller for samfunnsanalysen. Derigjennom forsynes samfunnet med ideer og antakelser om hvordan det sosiale i samfunnet utarter seg. Når eldre mennesker oppleves ekskludert må det foreligge samfunnsmessige mekanismer som regulerer både inklusjon og eksklusjon. Man trenger med andre ord en samfunnsanalyse av inklusjons- og eksklusjonsbetingelsene, som både forklarer og redegjør for betingelsene. Inklusjon og eksklusjon skjer i en samfunnskontekst, hvilket indikerer at muligheten til å delta i samfunnet avgjøres av samfunnet. Dette leder til oppgavens *overordnede* problemstilling:

På hvilke måter bidrar alderdom og død til inklusjon eller eksklusjon i dagens samfunn?

Inklusjons- og eksklusjonsmekanismer som retter seg mot alderdom og død skal i denne oppgaven analyseres gjennom Luhmanns systemteori. Niklas Luhmann, en sentral tysk sosiolog, differensierer samfunnet i ulike systemer, atskilt av hvilken funksjon de kan løse for samfunnet. Når samfunnet preges av en stadig økende kompleksitet, herunder forstått som uendelige muligheter som fordrer uendelig mengder seleksjoner, reduseres kompleksiteten gjennom funksjonssystemene. Det tales om det politiske system, det religiøse system, familiesystemet og behandlingssystemet, for å nevne noen. Sosiale systemer hos Luhmann må ses på som sosiale realiteter, da de ikke består av mennesker, bygninger eller andre materielle substanser, men utelukkende kommunikasjonssekvenser. I og med at systemene betrakter verdenen med egne logiker får de et særskilt perspektiv på omverdenen, noe som betyr at de kan ikke kommunisere seg i mellom, da man grovt sett kan si at de ikke forstår eller ytrer samme mening. Mennesker er de psykiske systemene som utøver disse kommunikasjonene, og til syvende og sist fungerer som systemenes koblinger mot omverdenen. Når systemlogikken tuftes på funksjon ligger det en grunnleggende forståelse av at samtlige mennesker kan inkluderes i systemene, fordi systemene stiller ingen andre krav til deltakelse enn det å beherske systemets kommunikasjonslogikk. Funksjonssystemene ekskluderer derimot mennesker som ikke møter systemforventningene, hvilket betyr at dersom mennesker ikke kan bidra med bestemte ytelser, så er de uinteressante, og dermed utelukkes de.

Slik jeg ser det kan denne logikken omkring inklusjon og eksklusjon overføres til fenomenene alderdom og død.

Med fremveksten av det moderne samfunnet synes en ting klart; utviklingen i samfunnet har ført til skapelsen av autonome deler som styres av særegne objektive logiker (Gunteriusen, 1999:279). Disse delene betegnes forskjellig alt etter hvilken sosiolog som fører pennen, men typiske benevnelser er felt, diskurser og som hos Luhmann - systemer. Når jeg har valgt å bruke Luhmanns teori, betyr det samtidig at jeg velger bort andre teoretiske tilnærminger. Eksempelvis franske Pierre Bourdieu som tilhører den sosiologiske tradisjonen kalt konfliktteori, som ønsker å rette et kritisk blikk på samfunnet ved å avdekke maktstrukturer og hierarkiske forhold, da med et særlig fokus på hvordan "*...wealth, status and power are distributed in society*" (Wallace og Wolf, 2006:79). Bourdieu introduserer feltbegrepet, der samfunnet avgrenses i ulike felt hvor mennesker uavlatelig manøvrerer, kjemper og utvikler strategier for å tilegne seg ressurser, eller ulike former for kapital (Ibid:112). Kampene i feltet avgjøres i stor grad av reproduksjon av klassestrukturer, der livsløpet påvirkes av hvilken kapital generasjoner overfører til nye generasjoner. Franske Michel Foucault har også en rekke interessante begreper og analyser i sine tekster. Med begrepet epistem refererer han til "*...an 'order' of 'things' which organises everything, makes some things possible and others impossible, permits us to say some things but makes other things unthinkable*" (Danaher et al. 2000:16). Et epistem er et produkt av et særskilt organiseringsprinsipp, hvor mennesker tilnærmet ubevisst klassifiserer mennesker. Foucault hevder at sentralt i frembringelsen av det moderne samfunn ligger maktens disiplinære mekanismer (Heaphy, 2007:132). Maktens teknologier "*...determine the conduct of individuals and submit them to certain ends or domination*" (Foucault i Martin et al., 1998:18) Ved å studere galskap og psykiatri, kriminalitet og straff, ønsker Foucault å vise hvordan vi indirekte konstituerer oss gjennom eksklusjonen av andre (Ibid:146). Både Bourdieu og Foucault anser maktens virkemidler og uttrykksformer som essensielle ved samfunnskonstitueringen, noe som medfører stor vekt på subjektet. Å vektlegge makt på subjektnivå, vil i min analyse ikke fange opp de mange fasetter av alderdom og død, siden disse også inntreffer uavhengig av maktfaktorer. Luhmann bidrar således mer i den retning jeg ønsker å bringe drøftingen.

Luhmanns funksjonssystemer består av kommunikasjon og eksisterer i menneskers omverden. Derfra får man en mulighet til å se på det sosiale som noe utenfor menneskene, og analysen kan løsrives fra det vanskelige forholdet mellom individ og samfunn. Når kommunikasjonssekvenser er grunnsteinene i systemene må alt relateres til kommunikasjon, hvilket betyr at inklusjons- og eksklusjonsmekanismer må ses i sammenheng med tilgang, tilslutning eller avvisning av systemkommunikasjonen. Hvorvidt kommunikasjoner er forstyrrende, irriterende eller konfliktfylte, så vil de i et systemteoretisk perspektiv alltid kunne relateres til kommunikasjon, og dermed er kommunikasjon et felles fundament for samtlige systemer på tross av at systemene har egne perspektiv. Dette gir igjen en mulighet til en mer helhetlig forståelse av fenomener slik som alderdom og død, fordi inklusjon og eksklusjon observeres og analyseres fra ulike innfallsvinkler som systemene presenterer, men gjennom samme overordnede begrepsbruk. Analysen blir derigjennom mer konsistent.

Et annet poeng er at Luhmanns systemer er likestilte. Ingen systemer rager over hverandre og de er autonome differanser. Systemene opererer med egne differensieringslogiker, og systemene avgjør selv hvilke mennesker og grupper som er mottakere av kommunikasjonstrykninger. Det medfører at hvert enkelt system vil observere alderdom og død på hver sin måte. Naturlig nok vil dette også medføre at alderdom og død oppleves ulikt for hvert system, og de systemspesifikke kvalifikasjonskravene til deltakelse i kommunikasjoner hviler tilsvarende på de systemspesifikke forventningene. Ved å avgrense samfunnet i funksjonssystemer får man derfor en mulighet å se på eksklusjonsbetingelsene fra ulike innfallsvinkler, og slik blir analysen mer nyansert og det er mulig å få fram systemspesifikke variasjoner. I tillegg er Luhmanns bidrag massivt fordi teoriene er omfattende og innbefatter svært mange sider av det sosiale. Luhmann henter ikke begrepene sine fra løse luften, men de henger sammen og er forholdsvis nøyaktig definert. Dermed får man en mulighet til å anvende *en* teori på et konkret problem. Dette leder oss over til den *første underordnede* problemstilling:

Hvordan fungerer inklusjons- og eksklusjonsmekanismene i Luhmanns systemteoretiske perspektiv?

I Luhmanns systemteori er det et skille mellom hva man kommuniserer om og hvem som kommuniserer. Hva man kommuniserer om avhenger av de fastlagte forventningsstrukturere i systemene, mens hvem som kommuniserer viser til adgangsbetingelsene. Luhmann betegner selv inklusjon og eksklusjon som metakoder hvert system anvender i sin kommunikasjon (Luhmann, 1997b:78). Dette betyr at alle systemene har inklusjons- og eksklusjonsbetingelser, men at systemene har ulike måter å inkludere og ekskludere mennesker på. Deltakelse i bestemte systemspesifikke kommunikasjoner medfører inklusjon, mens fravær av sådanne fører til eksklusjon. Som påpekt tidligere er alle mennesker som utgangspunkt inkludert i systemene, men som en bivirkning av funksjonsdifferensieringen utelukkes mennesker som ikke behersker systemkravene. Problemet med eksklusjon forsterkes ved at eksklusjon fra et system ofte kan medføre eksklusjon fra andre.

Hvordan mennesker kobles til samfunnet og hvordan samfunnet henger sammen har vært sentrale problemstillinger sosiologien har beskjeftiget seg med siden dens spede begynnelse. Integrasjonsbegrepet avklarer forholdet mellom del og helhet fungerer, og integrasjon betyr å gjøre hel (Hagen, 2006:38). I sosiologien lages ofte et skille mellom systemintegrasjon og sosialintegrasjon for å betegne måten sosial orden kommer i stand (Ibid:110). Sosialintegrasjon vektlegger individenes intensjoner, og fordrer således et mikroperspektiv, mens systemintegrasjon koordinerer makrostrukturer som bidrar til at samfunnets delsystemer veves sammen. Som et alternativ til skillet mellom sosialintegrasjon og systemintegrasjon introduserer Luhmann to andre innfallsvinkler. Integrasjonsbegrepet for Luhmann refererer til de måter systemene integreres på, mens begrepet sosialintegrasjon erstattes av skillet mellom inklusjon og eksklusjon (Hagen, 2006:122; Luhmann, 1997:619). Dermed blir inklusjon/eksklusjon sentrale koder i systemteorien som viser hvordan menneskelig deltakelse i systemene forløper. Men så støter man på et paradoks. I Luhmanns avslutningsverk *Die Gesellschaft der Gesellschaft* fra 1997 kan man lese følgende; “*Eksklusjon integrerer langt sterkere enn inklusjon*”¹(Luhmann, 1997:631). Det paradoksale i utsagnet ligger i de etablerte forventningene om at det er inklusjon som fører til integrasjon, og ikke eksklusjon.

¹ “*Die Exklusion integriert viel stärker als die Inklusion*” (Luhmann, 1997:631)

Hvordan er det mulig å anse eksklusjon som sterkere integreringsmekanisme enn inklusjon? Dette leder til den *andre underordnede* problemstilling:

Hvordan kan eksklusjon anses som en sterkere integreringsmekanisme enn inklusjon?

Paradokset kan betraktes fra minst to innfallsvinkler; både som en teoretisk utfordring og som et samfunnsproblem. Anser man paradokset som en teoretisk utfordring blir det essensielt å vise hvordan paradokset kan forklares, og da naturlig nok gjennom systemteoretiske begreper. I et samfunnmessig perspektiv blir utfordringene mangfoldige. I dette ligger den overordnede innsikt om at hvert enkelt system opererer med egne horisonter, noe som også indikerer at paradoksforståelsen tilsvarende inklusjons- og eksklusjonsmekanismene må være systemspesifikke.

Men hvorfor bringe inn paradokset? Luhmann utdyper ikke selv hvordan paradokset kan forstås, men skriver samtidig at alle paradokser har mening (Luhmann, 1995:95). Indirekte skal altså overnevnte paradoks være av betydning, og det er interessant å se på hvilke måter paradokset gjøres relevant. Først og fremst må paradokset ses på som en konsekvens, om en utilsiktet, av Luhmanns teorikonstruksjon. Luhmann definerer integrasjon som tap av frihetsgrader (Luhmann, 1997:603), hvilket betyr begrensning av hva som er mulig eller ikke. Dermed vil andre former for tap av frihetsgrader også kunne medføre integrasjon, som igjen kan overføres til begrepene inklusjon og eksklusjon. Menneskets mulighet til å tilslutte eller avvise kommunikasjon kan overføres til skillet mellom inklusjon og eksklusjon i systemene. Når mennesker ikke selv kan velge hvorvidt de vil tilslutte seg eller avvise funksjonssystemets kommunikasjon, begrenses deres muligheter. Resultatet blir derfor at de ekskluderte er de med færrest valgmuligheter, de begrenses. Når Luhmann definerer integrasjon som tap av frihetsgrader, blir konsekvensen det paradoksale at eksklusjon og integrasjon begge betyr begrensning.

Når eksklusjon integrerer sterkere enn inklusjon mener jeg det også er en mulighet å se dette i sammenheng med begrepet systemfriksjon. Begrepet har ikke opphav i Luhmanns teorier, men jeg har lånt det fra Terje Rasmussen (Rasmussen, 2003:31). Rasmussen forklarer ikke hva som menes med systemfriksjon, og når denne

løsningen nå foreslås, så må begrepet utelukkende ses på som min egen konstruksjon.

Systemene bombarderes stadig med informasjon om ulike samfunnsforhold når de observerer omverdenes kommunikasjon. Informasjonen kan for eksempel komme fra det vitenskapelige system som fremmer påstander om eldre menneskers hverdag, fra behandlingssystemets rop etter hender til eldreomsorgen, eller massemediesystemets fokusering på pensjonistenes utelukkelse fra yrkesdeltakelse. Informasjonen oppleves forstyrrende, som irritasjonsmomenter systemene må ta inn over seg, og fordrer systemisk respons som gjør det påkrevd for systemene å iverksette tilsluttende kommunikasjoner og eventuelle tiltak. Forstyrrelser kan også medføre systemfriksjon. Systemfriksjon er fellesbetegnelsen for samtlige forstyrrelser systemene møter, og må ses på som summen av irritasjoner og konflikter systemene må håndtere. Systemfriksjon transformerer irritasjoner og konflikter til politisk handling, eksempelvis politiske beslutninger, med den hensikt å reinkludere mennesker i samfunnet via de øvrige systemer. Systemene er selektive kommunikasjoner, og det er ikke alltid gitt på forhånd hvilken informasjon som medfører respons. Min antakelse er at dersom en informasjon ytt til systemene omfatter både irritasjoner og konflikter, systemfriksjon, forsterkes kravet til respons, og dermed vil systemfriksjon forde sterkere integrasjon av mennesker enn om informasjonen kun foreligger som enten irritasjon eller konflikt. Dette vil jeg komme tilbake til senere i oppgaven

1.3 Oppgavens bidrag

Det er et problem at mennesker ekskluderes fra ulike sider ved samfunnet, både for de berørte og for samfunnet som helhet. Eldre menneskers samfunnsmessige deltakelse forvitrer med stigende alder, og som utgangspunkt forelå en antakelse om at eldre mennesker ekskluderes i kraft av alder. Dødens eksklusjon ligger i bevissthetens totale fravær. Dermed vil alderdommen være veien mot den finale eksklusjon - døden.

Tross en noe entydig medial fremstilling representerer mennesker i alderdommen et mangfold av ulikheter. Alderdom er livsløpsbasert men kan også betegnes som en sosial konstruksjon, fordi det foreligger en rekke antagelser om det å bli eldre og det å være eldre i dagens samfunn. Det er interessant å undersøke om det er alderdommen i seg selv, eller om det er konstruksjonene av alderdommen som fører til en opplevelse av eksklusjon. I tillegg er det en antakelse om at alderdommen ikke nødvendigvis medfører eksklusjon i samtlige systemer fordi systemene opererer ut i fra ulike logiker. For eksempel differensieres det politiske systems logikk gjennom kodene regjering/opposisjon. De ulike partiene kjemper om regjeringsmakt, noe de får gjennom demokratiske valg. Gjennom stemmeseddelen utgjør eldre mennesker en betydelig andel av befolkningen og det ville være fullstendig kontraproduktivt å neglisjere disse stemmene.

Opgavens teoretiske fundament er de omfattende teoriene til Niklas Luhmann, dog med innspill fra øvrige teoretikere der jeg har ansett dette som nødvendig. Niklas Luhmann er en kompleks teoretiker med komplekse teorier, skrevet med komplekse begreper. Han er abstrakt, dypttenkende og dyptpløyende, og hans teoretiske univers er mangfoldig og vidt omfavnende. En teoretisk drøfting av et paradoks med Luhmannsk opphav oppleves som interessant. Oppgavens bidrag er todelt. For det første er hensikten å analysere hvorvidt alderdom og død medfører inklusjon eller eksklusjon i de ulike funksjonssystemene. For det andre skal jeg presentere en systemteoretisk forståelse av inklusjon og eksklusjon, hvor også det teoretiske paradokset skal drøftes. Man kan med andre ord anvende en logisk deduksjon, der man gjennom systemteoretiske begreper synliggjør at to sosiale og biologiske fenomener tradisjonelt ansett som eksklusjonsillustratører, mister sine frihetsgrader i kraft av å være ekskludert. Denne eksklusjonen skal kunne bidra til sterkere integrasjon. Når funksjonssystemenes kommunikasjon medfører eksklusjon av eldre og døde er dette begrunnet i at eldre og døde er mindre eller ikke ytelsesdyktige

Luhmann utdyper ikke hvordan paradokset *eksklusjon integrerer sterkere enn inklusjon* kan forstås, og heller ikke andre teoretikere som skriver om Luhmann opplyser oss nevneverdig. Både Terje Rasmussen, Jens Christian Jacobsen, Georg Kneer og Armin Nassehi går ikke inn på en paradoksforklaring, og som en del av

denne oppgaven ønsker jeg derfor å analysere paradokset, og sette det i sammenheng med fenomenene alderdom og død.

1.4 Avgrensing

Alderdom og død kan være subjektive kategorier, slik som også forståelsen av å være ekskludert er. Dette betyr at det som for noen er å anse som gammel, for andre ikke trenger å være det, og at eksklusjon ikke nødvendigvis oppleves som utelukkelse for alle. I tillegg vil grensedragningene mellom frivillig og ufrivillig eksklusjon også være relatert til subjektive forståelser. Dette er en utfordring for denne oppgaven. For å synliggjøre den stadig tilværelsen av kontigens, må dermed underliggende tekst hele tiden leses som en *mulighet*, og at det kan foreligge andre løsninger.

1.5 Den videre lesning

Opgaven legges opp som en gradvis forståelse av systemteorien, for deretter sette alderdom og død inn i systemteoretiske perspektiver. For å kunne forstå de teoretiske grep som er lagt, vil jeg i andre kapittel redegjøre for oppgavens metodiske valg. Herunder presenteres paradigmevalget, hvor Luhmanns ontologiske og epistemologiske ståsted er. Denne avklaringen er viktig da disse utgangspunktene er viktige for hele teorikomposisjonen. Dette leder over til kapittel tre som har til hensikt å vise sentrale trekk ved systemteorien. I kapittel fire vil fenomenene alderdom og død analyseres og drøftes gjennom systemiske iakttagelser og refleksjoner. Når alderdom iakttas gjennom systemobservasjoner, har alder også et subjektivt perspektiv, og det er nærliggende å anta at det er samsvar mellom systemeksklusjon og de eldres subjektive opplevelser av eksklusjon. Døden er definitivt noe annet enn fenomener som handler om levende mennesker. Dødens finale eksklusjon diskuteres derfor i et eget kapittel, nummer fem. De ulike teorier og empiriske analyser drøftes i kapittel seks. Til slutt i oppgaven gis en avslutning.

2.0 Metode

I forkant og underveis i en forskningsprosess står man overfor en rekke metodiske valg. Disse valgene bør bygges på faglige overveielser, og det bør forekomme konsistens valgene i mellom (Ryen, 2002:10). Herunder ligger valg av forskningsstrategi, forskningsparadigme, samt avklaringer av de ontologiske og epistemologiske forutsetningene (Blaikie, 2007:3-4). Forskningsstrategien kan best defineres som undersøkelseslogikk, der man redegjør for prosessen som er påkrevd for å kunne besvare oppgavens problemstilling. Man skiller vanligvis mellom fire hovedkategorier; induktiv, deduktiv, abduktiv og retroduktiv forskningsstrategi, som alle avgrenses i kraft av deres logiske resonnement. Valg av forskningsparadigme avhenger av de teoretiske perspektiv som skal anvendes, og forskjellen mellom de ulike paradigmene kan i korthet knyttes til deres særegne måte å anskue verden på, samt at de også fremlegger ulike teorier på hvordan verden kan forstås (Blaikie, 2007:3-4). Dermed er avklaring av teoriens ontologiske og epistemologiske utgangspunkt essensielt når man velger forskningsparadigmer.

2.1 Forskningsstrategi

Luhmanns systemer er differensiert etter funksjon. Funksjonalismen er tuftet på en forestilling om at samfunnets deler avgjøres av hvilken funksjon de har for samfunnet. Alle funksjonene er interrelatert til hverandre, og i så måte avhengig av hverandre for et velfungerende samfunn. Ved eventuelle forstyrrelser vil de ulike delene etterstrebe likevekt, og derigjennom opprettholde samfunnsorden (Wallace og Wolf, 2005:17). Funksjonalismen kan dermed ses på som en makrofokusert, hollistisk teori. Etter midten av 1980-tallet oppstod neofunksjonalismen, med den hensikt å innlemme andre sider i samfunnet typisk introdusert med moderniteten. Neofunksjonalistene ønsket også å vekte mikroperpektiver, demokratiske prosesser (om enn noe implisitt), samt å inkorporere både konfliktteori, kontingensprinsipper og kreativ interaksjonisme (Ibid: 57). Luhmann tilhører neofunksjonalistene i så måte, da han ønsker å få frem selvreferensialiteten for systemene og kompleksiteten, som han forøvrig mente var uløste utfordringer i eksempelvis teoriene til Talcott Parsons. Det er som Luhmann selv skriver; *"The functional orientation thereby retains the*

'hollistic' aspect of older systems theories but combines it with the capacity to specific problems more precisely" (Luhmann, 1995:53). Videre skriver han; *"...and a functional methodology locate functional analysis primarily within the system reference of the scientific system"* (Ibid:55). Gjennom vitenskapssystemet foregår analysene og øvrige systemer blir analyseobjekter. Dette er problematisk all den tid vitenskapssystemet anvender egne abstrakte terminologier/begreper, for så å forklare øvrige systemer. Man står med andre ord i fare for å redusere kompleksitet i analysen og dermed øke kompleksitet i observerte systemer, eventuelt undervurderer forhold som systemet selv anser som essensielle (Ibid:56). I dette ligger forståelsen av at en observasjon alltid er selektiv; *"Den krever et valgt objekt, en gitt oppgave, en interesse, et synspunkt, et problem. Å beskrive den forutsetter et deskriptivt språk, et beskrivende språk med ord for egenskaper. Det forutsetter likhet og klassifikasjon som i sin tur forutsetter interesser, synspunkter og problemer"* (Popper, 2007:37). Man observerer alltid fra et teoretisk perspektiv. Dette er problematisert gjennom tesen om datas teoriavhengighet. Grovt sett går dette ut på at våre forkunnskaper og teoretiske paradigmevalg leder våre observasjoner, og dersom teorien medfører en bestemt observasjonsmetode, kan de ikke på samme tid danne fundamentet hvor sannhetsgraden avgjøres. Da går man i ring (Jacobsen, 2004:89). For denne oppgaven er perspektivet fundamentert på Luhmanns systemteoretiske paradigme, som igjen er observasjoner utført fra et vitenskapelig perspektiv. Det vil si: Oppgaven skapes som et produkt innenfor det vitenskapelige systemet, der de sosiologiske teoriene til Luhmann danner de horisonter alle andre systemer iakttas fra.

Når man skal iakttas andre systemers iakttakelser foreligger alltid faren for over- eller underestimering av hvordan ulike systemer selv iakttar. Denne utfordringen løses ved at svarene denne oppgavene ønsker å komme fram til, alltid må ses på som kontigent, og det foreligger andre muligheter. Eksempelvis er distinksjonen mellom inklusjon og eksklusjon asymmetrisk. Eksklusjoner kan få dramatiske utfall som ender i en større systemisk neglisjering. Men mekanismene som fører til inklusjon versus eksklusjon kan ikke generaliseres til felles konsensus systemene imellom. Vi må empirisk observere og beskrive på hvilken måte, i relasjon til hvilket system eller systemadresse, man er inkludert eller ekskludert. Eksklusjon består alltid av to sider, vår evne til kommunikasjon medfører inklusjon til samfunnet selv om vi er

ekskludert. Vi kan høres. Vi kan sees. Vi kan debatteres. Gjennom en empirisk observasjon kan vi se om en gruppe er ekskludert fra et system og om det har kumulative effekter, eller ikke.

2.1.1 Deduktiv og induktiv forskningsstrategi

Empirien har to innfallsvinkler. Luhmanns teorier og sekundærdata/teorier som omhandler alderdom og død. Fordi forskningsspørsmålene spenner fra avdekking av et fenomen til en forklaring av hvorfor fenomenet oppstår, så fordrer dette ulike strategiske forskningsmetoder.

Både den induktive og den deduktive forskningsstrategien har som utgangspunkt en logisk rekkefølge der forskeren avleder rasjonelt fra en hypotese (idè) til en annen (Blaikie, 2007:57). Induksjon betyr å lede inn, og man trekker en slutning fra individnivå til å gjelde det allmenne, der det forventes at en rekke enkeltindividers opplevelser kan generaliseres til en større gruppe. En induktiv slutning er med andre ord slutninger basert på gjentatte observasjoner av enkeltfenomener til fenomener/tilfeller som ennå framstår som uobserverte (Popper, 2007:76). Induktiv forskningsstrategi er velegnet til å studere sosiale fenomener, da ved hjelp av observasjoner og tekster, som igjen kan bidra til forklaringer av mer generell karakter. Induktiv forskningsstrategi er når det foreligger en ekstern virkelighet avhengig av naturlige eller sosiale regulariteter, og kun menneskeskapte observasjoner kan være kilde til forskning (Blaikie, 2007:60). Det er dermed en induktiv analysemetode som velges når det ønskes å redegjøre for hvorvidt alderdom og død fører til eksklusjon, og om det finnes eventuelle fellesnevner blant eldre som kan generaliseres til en større gruppe. Derfor vil også induktiv forskningsstrategi være hensiktsmessig ved den teoretiske avklaringen om hvorvidt eksklusjon medfører integrasjon.

Deduktiv forskningsstrategi er ofte referert til hypotetisk-deduktiv metode, og kan forstås som en falsifiseringsprosess, der man søker forklaringer for et problem i en teori (Blaikie, 2007:71). Dersom det foreligger en påstand om at eldre og døde er integrert som konsekvens av deres eksklusjon fra systemer, krever dette et kritisk blikk på teorien, som bør ha plausible og solide forklaringer. En deduktiv metode kan

således ses på som en test på teoriers vanntetthet. Herunder ligger en søken etter å se om Luhmanns system- og samfunnsteori kan frembringe validerte forslag til paradokset. Hvorvidt teorien kan bekreftes eller ikke, har ikke betydning for hvor sann den er, da sannhetsgestalten ikke er forenelig med kontigensbegrepet som eksisterer i alle distinksjonsdragninger. Sannheten kan forekomme i mange utgaver. Like fullt finnes det mange grader av prøvbarhet. Karl Popper skriver det nokså bekreftende; *"...en teoris prøvbarhet vokser med dens grad av universalitet så vel som med dens grad av klarhet eller presisjon"* (Popper, 2007:67). Herunder må det bemerkes at jeg anser Luhmanns teoretiske bidrag som en forsøk på en metateori, en sosiologisk *grand theory* med den hensikt å forklare ulike sider ved det sosiale. Den er svært utdypende, og til tider svært presis.

2.2 Forskningsparadigme, ontologi og epistemologi

Vitenskapsteorier utgår oftest fra et paradigme, som kan oppfattes som teoretiske referanserammer. Fysikeren Thomas Kuhn presenterte læren om inkommensurable paradigmer, og hevdet at et paradigme måtte forstås som en helhetlig forening av teoretiske forutsetninger, herunder forklaringsprinsipper og metodologiske avklaringer (Hellesnes, 2001:139). Et paradigme forlanger således en helhetlig teori, der begreper og modeller komponeres meningsfullt, og skal fungere som teoretiske rammer å operere (analysere) ut i fra. Denne oppgaven er først og fremst en teoretisk drøfting av alderdom og død gjennom Luhmanns systemteori. Ved å lese hans opprinnelige verker, dog med tilførsler av sekundærlitteratur, vil jeg redegjøre for hans teoretiske standpunkter relevante for problemstillingene.

2.2.1 Luhmanns ontologi

Ontologi betyr læren om det værende, og ontologiske standpunkt skal dermed fastsette hva verden eller det sosiale består av. Innenfor samfunnsvitenskapene skal ontologiene besvare følgende spørsmål; *"What is the nature of social reality?"* (Blaikie, 2002:13). Ofte reduseres ontologiske utgangspunkter til å omhandle dikotomien realisme/idealisme, der realistisk ontologi hevder at både naturlige og sosiale fenomen eksisterer uavhengig av menneskelige observasjoner, mens

idealistisk ontologi kobles mot relativismen, der naturlige og sosiale fenomen eksisterer i kraft av menneskelig persepsjon og tanker.

Luhmanns ontologiske ståsted er ikke enkelt å gripe fatt i. Det finnes systemer skriver Luhmann (Luhmann, 1995:2), og det oppleves plausibelt å anta at hans ontologiske utgangspunkt er at verden består av systemer. Men så skriver han; "... *But the system is neither ontologically nor analytically more important than the environment; both are what they are only in reference to each other*" (Ibid:177). Systemer eksisterer med andre ord ikke i kraft av seg selv, men av differansen til omverdenen. Denne distinksjonen skapes av systemene fordi de i et tidsperspektiv kobler egne operasjoner til omverdenen, og foretar seleksjoner hvorvidt disse operasjonene kan anvendes eller ikke. Kan man da trekke slutning at virkeligheten består av abstrakte og konkrete former for differanse? Igjen gjør Luhmann det utfordrende for leseren: "*This difference is not an ontological one, and therein lies the difficulty in understanding it*" (Luhmann, 1995:178). Like fullt skriver Luhmann senere at ontologien ikke må anses som en virkelighetsoppfattelse, der ulike betraktere gjennom innlæring oppnår konsensus. Derimot blir ontologien i seg selv et iakttakelsesskjema basert på differansen (Luhmann, 2007:129). Ontologi skal skildre verden, og Luhmann sier selv at "*...reality, as a result of functional comparisons, is just a kind of insight*" (Luhmann i Rasch, 2000:177) Dermed kommer man ikke utenom en iakttaker, som naturligvis anskuer verden fra sitt ståsted, som andre iakttakere. Man taler derfor om en systemavhengig ontologi.

Systemer er Luhmanns differensieringslogikk, og samfunnet differensieres gjennom ulike funksjonssystemer. Men hva består systemene av? Som jeg var inne på tidligere består Luhmanns systemer av kommunikasjonssekvenser. Systemene er avgrensninger for divergerende kommunikasjonsformer. Det er derfor mulig at verden består av kommunikasjon, og kan tilskrives Luhmanns ontologiske standpunkt. Det er kommunikasjon samfunnet består av, og samfunnet konstitueres og reproduseres gjennom kommunikasjon (Reese-Schäfer; 2009:13) Like fullt avskrives ikke den fysiske verden som sosiale konstruksjoner. Det er bevissthetssystemer (menneskets hjerne) som utøver kommunikasjonssekvensene, og det eksisterer materie selv om ikke mennesket anskueliggjør den.

Observasjoner inntreffer gjennom det menneskelige sanseapparat, og det er kun observasjoner som avgjør hva som er virkelig. Luhmann vektlegger menneskers bevissthet, og verden ses gjennom bevissthetssystemenes perspektiv. Herfra er det naturlig å forfekte at Luhmanns ontologiske utgangspunkt er idealisk ontologi. Idealisk ontologi fremmer standpunkter der verden foreligger i kraft av menneskelige kreasjoner, med andre ord verden eksisterer ikke utenfor individers meningsberettigelser (Blaikie, 2007:16.-17). Underkategorier av idealistisk ontologi gir oss mulighet til å variere og avgrense holdninger, og en forsiktig realistisk ontologi innebærer forståelsen av at verden består av en ekstern sosial virkelighet. Denne tilnærmingen hevder at *"...all knowledge is based on assumptions and purposes and is a human construction, but it rejects (the) abandonment of the regulative idea of independent and knowable phenomena"* (Hammersley i Blaikie, 2007:17). Dette kan sammenfalle med det Luhmann selv skriver innledningsvis i boken *Social Systems* (1995); *"...one must never confuse statements with their objects; one must realize that statements are only statements and that scientific statements are only scientific statements. But, at least in system theory, they refer to the real world. Thus the concept of system refers to something that is in reality a system and thereby incurs the responsibility of testing its statements against reality"* (Luhmann, 1995:12). Ontologisk er det dermed ikke like lett å plassere Luhmann, fordi systemer er abstrakte størrelser, og dermed må også differansen mellom system og omverden være abstrakt. Abstrakte størrelser er konstruksjoner. Heldigvis finner man da lyspunkter, for Luhmann skriver selv i en artikkel; *"Med samfund skal der forstås det mest omfattende system af meningsbåret kommunikation"* (Luhmann i Jacobsen (red), 1995:107). Utsagnet danner grunnlaget for hvordan det velges å sette standpunkt for Luhmanns ontologi: Samfunnet består av kommunikasjon.

2.2.2 Luhmann og systemers epistemologi

Epistemologi handler om erkjennelsens grunnlag og fremmes gjerne gjennom en generell teori om hvordan kunnskap om verden kan erkjennes/begripes. Teorien gir svar på de forutsetninger og avgrensninger som kreves for å kunne frembringe kunnskap om verden, gjerne ved å produsere teorier og begreper som konkretiserer dette (Blaikie, 2007:18; Ryen; 2007:10; Korsnes et al., 1997:69). Når systemene fungerer som referanserammer hos Luhmann, medfører dette at et hvert system

konstruerer sin omverden. Systemene ser samfunnet med begreper, og deretter konstrueres samfunnet. Luhmanns generelle teori om systemer kan derfor anses som epistemologisk konstruktivisme, hvor han mener at; "...det er store fremskritt i erkjennelsesteoretisk konstruktivisme, som åpner opp for mulighet til videre utarbeidelse"² (Luhmann, 1997:11-12). Gjennom observasjonen av en differanse blir den ytre verden en realitet. Distinksjoner skapes ved at en observatør alltid konstruerer sin virkelighet, og dette gjøres ved å trekke på ulikheter og likheter med verden forøvrig. Slik jeg ser det, er det er ingen felles epistemologisk konsensus mellom systemene. Når systemene iakttar omverden og seg selv, gjøres dette gjennom systeminterne og systemspesifikke briller. Iakttakeren av verden havner i en paradoksal situasjon, der han iakttar verden slik den foreligger for ham, men kan ikke samtidig iaktta seg selv. Dermed kan ikke verden fremstå likt for alle iakttakere, men kan kun oppleves felles innen svært begrensede rammer (Reese-Schäfer, 2009:20-21). Systemene opererer med egne logiker, hvorfra verden må betraktes.

2.3 Tidligere forskning

Perspektivet i oppgaven bygget på en rekke undersøkelser utført i Norge med den hensikt å skildre eldre mennesker. Undersøkelser utført ved senter for aldersforskning i Tromsø, representert i denne oppgaven av Trine Medby Fosslund, har gjennomført flere studier som drøfter livskvalitet for eldre mennesker. I tillegg har Kirsten Danielsen utført en rekke studier som tar for seg eldre menneskers liv, og ikke minst hvordan denne kategorien frontes i mediale tekster. Øyvind Nøhr ved høgskolen i Lillehammer presenterer i en studie eldre menneskers anvendelse av informasjonsteknologi, der et av hovedfunnene er at eldre mennesker ikke deltar like aktivt som unge, når det gjelder anvendelsen av vår tids informasjons- og kommunikasjonsteknologi (IKT). Når det gjelder de mer formelle skildringene av hva som forstås med alderdom, har jeg i hovedsak valgt å anvende en større studie av Datland og Solem fra 2000, som tar for seg ulike sider av vår forståelse med eldre. I tillegg pågår en større longitudinell panelstudie, *Den norske studien av livsløp, aldring og generasjon*, NorLag, som hvert femte år innhenter ulik informasjon fra

² "...und des erkenntnistheoretischen Konstruktivismus immer wieder Möglichkeiten zu weiteren Ausarbeitungen boten" (Luhmann, 1997:11-12)

informanter i alderen 40-79 år. Datainnsamlingen ble først gjennomført i 2002-2003 og deretter i 2007-2008. Resultatene som nå foreligger har bidratt til publisering av en rekke artikler som belyser ulike sider med å være eldre i Norge (www.nova.no). Flere av artiklene har vært presentert i det nå utgåtte tidsskriftet *Aldring og livsløp*, der Datland har stått som redaktør. Artiklene er forholdsvis korte, og berører spesifikke problemstillinger, men jeg har likevel anvendt resultatene som empirisk grunnlag. Medier er viktige premissleverandører for meninger, fortolkninger og holdninger, og kan gi viktig informasjon om hvordan mennesker forstår alderdom og død. Kirsten Danielsen og Kirsti Valset har skrevet en artikkel som nettopp belyser medias konstruksjon av eldre.

2.4 Når tekster og tall skal tale.

Framgangsmåten for å analysere en tekst er primært å forstå hva teksten faktisk redegjør for, og derav produsere en mening og forklaring med teksten. Når man gjengir og referer til en tekst, uten å sitere, innebærer dette alltid en forandring i tekstmaterialet. Man kan tilskrive teksten for mye eller feil mening, eller man kan redusere dens innhold ved å utelate sentrale og essensielle punkter (Ryghaug, 2002:307). Denne faren foreligger selvsagt i foreliggende tekst, og de hermeneutiske utfordringer ligger i å avdekke hvorvidt det er sammenheng mellom delene og helheten i teksten. Tilsvarende vil utfordringen være å koble det empiriske materialet opp mot teorien, da man alltid står i fare for å tvinge empiriske funn inn i kategorier de ikke tilhører. I tillegg har man språklige utfordringer. Språket er referanserammer for all lesing og skriving, og dets syntaks og semantikk er nærmest påtvunget individet (Ibid:312). Luhmann vekter begrepsforklaringer stor plass i sine tekster, nettopp for å unngå språklige forvirringer. Det blir derfor viktig, i så utstrakt bruk som mulig, å redegjøre for begrepsanvendelsen hans. Boken *Die Gesellschaft der Gesellschaft* foreligger kun i tysk utgave og det er utfordrende å forstå utsagnene, og ikke minst foreta en korrekt gjengivelse. For å unngå forvirringer er de tyske sitatene forelagt som fotnoter i oppgaven.

For å definere alderdom og død blir det henvist til ulike innfallsvinkler, både litteratur, empiriske undersøkelser, samt statistikk. Det ligger alltid fallgruver når en

anvender statistiske rapporter, analyser og tabeller. Statistisk sentralbyrå anvender 67 år som referanse for når man er "gammel". Denne er naturlig nok koblet mot pensjonsalderen i Norge. Aldersforskningen opererer med ulike aldre i analysene, seniorpolitikken retter seg mot mennesker som er 62 år eller mer, mens enkelte artikler avledet fra NorLag-undersøkelsen anvender 65 år som avgrensning. Der det anvendes statistikk fra sekundærkilder, blir disse tallene bekreftet/avkreftet ved at de kontrolleres ved å oppsøke primærkilden der det er mulig.

3.0 Teori

En teori kan forstås som "... *et system av relasjoner mellom begreper som i abstrakt form uttrykker ideer og antakelser om virkeligheten*" (Korsnes et al.,1997:323). Hvorvidt det foreligger mulighet for integrasjon mellom teori og praksis avhenger naturlig nok av teoriens anvendelsesaspekt, og dermed også en teoretisk mulighet til å framstå som en refleksjonsteori for samfunnet. "*Krav til refleksjonsteori er at den forklarer et samfunnsproblem på en slik måte at det fremstår som mulig å gjøre noe med problemet (...) en refleksjonsteori må vise hvordan samfunnet kan endres av aktører i dette samfunnet*" (Hagen 2006:33). I et systemteoretisk perspektiv kan dette forstås som at ulike systemer kan anvende refleksjonsteorier i deres selviakttakelse og betraktninger av den omliggende verden, samt anvende disse i operasjonelle aktiviteter. Systemene må dermed tilkjennegis hvilke utfordringer og problemer som foreligger, samt en presentasjon for mulige løsninger på problemene (Hagen 2006:30, Kaspersen 2001:267). I dette ligger også en forståelse for at sosiologien kan bidra til synliggjøring av distinksjoner systemene ikke selv ser, og som de da kan benytte i sin selvreferanse. Det foreligger med andre ord en forestilling om at sosiologien kan utøve iakttagelser av ulike systemers observasjoner, og gjennom fortolkninger kan fungere som systemenes referanser når de skal iakttas seg selv.

Dette kapitlet belyser sider av systemteorien som er relevant for å kunne forklare og analysere oppgavens problemstillinger. Det er dermed hensiktsmessig å foreta redegjørelser for Luhmanns systemperspektiv, inkludert relevante begrep og begrepsanvendelse, avklaring av begrepsparet inklusjon/eksklusjon, og integrasjonsforståelsen hos Luhmann.

3.1 Hvem var Niklas Luhmann?

Niklas Luhmann ble født i 1927 i den tyske byen Lüneburg. Etter å ha utdannet seg til jurist tiltrådte han arbeid i offentlig forvaltning. I 1960 påbegynte han sosiologistudier, og fikk en kometkarriere i sosiologiens tjeneste. Allerede i 1966 leverte Luhmann sin doktorgradsoppgave, og kun to år senere ble han utnevnt til professor i sosiologi ved universitetet i Bielefeld (Hagen i Andersen og Kaspersen

(red), 2007:391). Luhmann produserte 70 bøker og mer enn 450 artikler med stor innholdsmessig spennvidde, og i lys av hans imponerende merittliste så regnes han som en av Vestens mest innovative tenkere, også etter sin død i 1998.

Soziale Systeme fra 1984 anses som Luhmanns akademiske milepæl, der han på en nokså innfløkt og abstrakt måte ønsker å vise hvorledes verden er differensiert. Luhmanns systemteori er en generell teori, med målsetning å videreutvikle de systemteoretiske rammer, herunder begrepskonstruksjoner og begrepsforståelser, og dermed få frem muligheten til å anvende systemteorien som et verktøy i samfunnsanalysen. Det er derav mulig å slutte at Luhmann selv ønsket å fremme en refleksjonsteori for samfunnet. Systemteorien er omfattende, breddfull av paradokser og delikate utgreininger, men med den hensikt å vise at samfunnet deles opp i systemer, mens det består av likestilte kommunikasjonsformer. Luhmann kan også vise til verker der samfunnets karaktertrekk skildres, og avsluttet sine samfunnsteoretiske bidrag med sitt siste store verk, *Die Gesellschaft der Gesellschaft* i 1997. Det er betegnet som Luhmanns livsprosjekt, en teori om det moderne samfunnet, samfunnets samfunn.

3.2 Luhmann - kommunikasjon og systemer

Samfunnet består av kommunikasjonssekvenser. Dermed velger jeg å begynne Luhmanns teoriavklaring med hans forståelse av kommunikasjon, før det redegjøres for øvrige trekk ved systemteorien som er viktige i lys av det oppgaven skal svare på.

3.2.1 Kommunikasjon

Når Luhmanns ontologiske utgangspunkt er at samfunnet består av funksjonelle, likestilte kommunikasjonsformer, blir kommunikasjonssekvenser den grunnleggende enhet i sosiale systemer (Rasmussen, 2003:30). Dette begrunnes med at kommunikasjon er genuint sosialt og foregår mellom individer. For at kommunikasjon skal finne sted må minst to systemer foreta en kommunikativ handling, gjennom syntesen seleksjon av *informasjon*, seleksjon av *meddelelse* og mottakers *forståelse* (Luhmann, 2007:272; Rasmussen, 2002:5). Kommunikasjon

foregår kun når informasjon meddeles og når den det meddeles til forstår hva som er meddelt (Luhmann, 2007:79). Forståelse er ikke ensbetydende med at mottaker dekode budskapet, men at det må responderes på meddelelsen. Dette er hva Luhmann kaller kommunikasjonens tilslutningsaspekt og som bidrar til at det sosiale eller interaktive aspekt oppstår i kommunikasjonen. Herifra skapes skillet mellom det Luhmann refererer til som fremmedreferanse og selvreferanse. "*Man må altså skelne mellom selvreferencen med hensyn til, hvad der foregår i systemet, og fremmedreferencen med hensyn til de udtrykte interne eller eksterne, fortidige eller nutidige systemtilstande, meddelelse og information*" (Ibid:79). Man kan med andre ord betrakte fremmedreferanse som informasjon som systemene kommuniserer om, og ikke nødvendigvis kommunikasjon i seg selv. Poenget med den trefoldige syntesen er relativt enkelt. Dersom samfunnet utelukkende består av kommunikasjon, legges handlingene som frembringer eller skaper kommunikasjon stor betydning. I systemintern kommunikasjon vil derfor ulike kommunikasjonssekvenser være avhenge av at inkluderte aktører forstår systemets kommunikasjon. Det er tre typer medier kommunikasjonen er avhengig av, og som gir den form ved å anvende bestemte kodifiserte distinksjoner. Mediene som muliggjør distinksjonsoppretholdelsen består av:

a) *Språket*, som øker forståelsesaspektet fordi språk er ord i handling, og er det desidert sterkeste virkemiddelet systemer opererer med. For å si det banalt, uten språk eksisterer ikke kommunikasjon, og uten kommunikasjon oppløses samfunnet. Språkets betydning for systemteorien vil avklares mer utdypende senere, under avsnittet om strukturelle koblinger (avsnitt 3.6).

b) *Utbredelsesmedier*, illustrert ved presse og internett som leverer (etter seleksjon) i tid og rom.

c) *Generaliserte symbolske kommunikasjonsmedier*, anskuet som språklige konvensjoner (Rasmussen, 2002:7). Typiske eksempler på kommunikasjonsmedier er penger, makt, tro, sannhet og kjærlighet. Forenklet kan man si at funksjonssystemene har oppstått rundt de symbolske kommunikasjonsmediene, fordi de er gradvis tilpasset de behov mennesker har for å inkluderes i systemene, og har lagt grunnsteinene til de mest relevante kommunikasjoner i moderne samfunn (Nassehi,

2002:7). Mediene er med andre ord semantiske innretninger som muliggjør produksjonen av resultater av usamstemt kommunikasjon til samstemt (Reese-Schäfer, 2009:57). I en verden preget av store endringer vil disse mediene forenkle og strukturere kommunikasjonen, fordi de er forholdsvis tidsstabile. Like fullt hevder Luhmann at ikke alle subsystem har utviklet disse mediene, samt at disse kommunikasjonsmediene ikke er uniforme (Ibid:25). Det er dermed en mulighet for at kommunikasjonsmediene forstås ulikt både subjektivt for individer og objektivt for systemer.

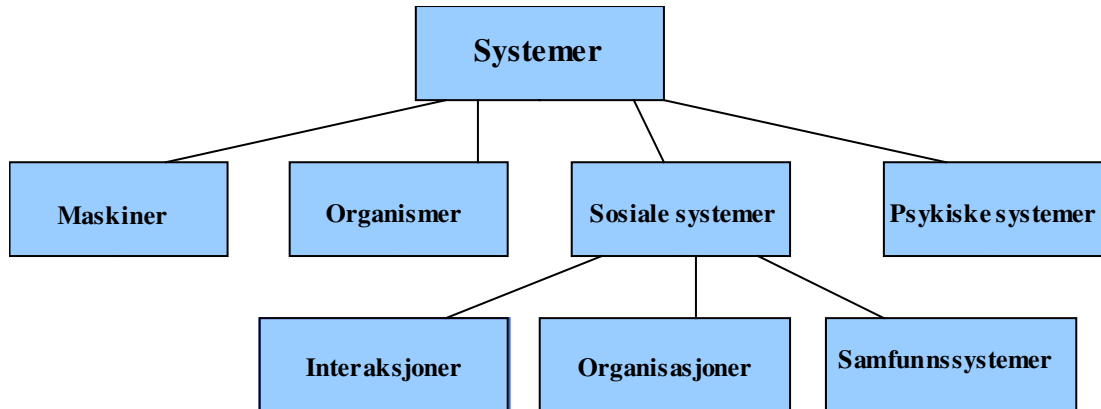
Oppsummert kan man si at kommunikasjon er tuftet på språket, både dets kompleksitet og dets selektivitet. Selv om kommunikasjon også kan foregå utenfor språklige rammer, som nonverbale ytringer, er det gjennom språket vi oppnår refleksjon, som igjen viderefører kommunikasjonen nettopp fordi den fordrer respons på meddelelser. Gjennom kommunikasjonsmedier understøttes kommunikasjonen og bidrar til systemenes grensedragninger mot omverdenen fordi de er universelle. Hvert system har et medium knyttet til seg, og herfra avledes systemenes koder, som *"...deler alle muligheter for kommunikasjon som mediet åpner opp for, i to alternativer"* (Hagen, 2006:93). Kodene er med andre ord fastlagte dikotomier, som avgrensar systeminterne distinksjoner, og kan ses på som en ytterligere spesialisering av systemenes generaliserte symbolske kommunikasjonsmedier. Eksempelvis er penger mediet i det økonomiske systemet, mens kodene er betale/ikke betale.

3.2.2 Systemer

Social Systems åpner med følgende utsagn til leseren; *"This is not an easy book (...) every explanation generates the need for further explanation, and at some point one must extricate oneself..."* (Luhmann, 1995:xxxvii). Hensikten er herved ikke å innvikle seg i dytptløyende forklaringer, men å filtrere ut viktige essenser for å løse problemstillingene.

Luhmanns målsetting med systemteorien er å levere en generell teori om sosiale systemer. Dette må forstås som at all sosial kontakt kan forstås som et system, der summen av alle mulige sosiale kontakter utgjør samfunnet (Ibid:15) Systemdannelsen avhjelper mennesker fordi ingen samfunnsmedlemmene kan ha

kjennskap til alt som skjer. Derfor organiseres og struktureres samfunnet etter funksjon fordi funksjon baseres på de ulike behovene mennesker har. I Luhmanns systemteori skilles det mellom systemer (se underliggende figur).

Figur 1. Oversikt over Luhmanns systemer (Luhmann, 1995:2).

Figuren er hierarkisk strukturert, men det er kun for oversiktens skyld da Luhmanns systemer er likestilte i den forstand at det ikke er noen systemer som er over eller under andre. Maskiner og organismer er fysiske systemer, mens psykiske systemer refererer til menneskets bevissthet. Sosiale systemer består av tre hovedkategorier; *Interaksjonssystemer* er ansikt-til-ansikt relasjoner, *organisasjonssystemer* er formelle organisasjoner der medlemskap forutsetter faste kriterier og *samfunnssystemet* som ser samfunnet som totalitet. Det er samfunnssystemet og psykiske systemer som er denne oppgavens fokus.

Samfunnssystemet består av delsystemer eksempelvis det religiøse system, det politiske system, utdanningssystemet og familiesystemet. Hver og en av disse delsystemene har sin egen logikk og funksjon for samfunnet (Rasmussen, 2003:31; Hagen, 2006:43). Systemene må betraktes som abstrakte, sosiale størrelser da de ikke kan kobles til materielle eller immaterielle lokaliteter. Dette medfører at jeg ikke kan entre en rettsbygning og dermed være i rettssystemet, mens er derimot inkludert i rettssystemet dersom jeg fører en juridisk diskusjon i en rettsak. Tilsvarende entrer jeg ikke familiesystemet i det jeg vrir om nøkkelen i døra hjemme, men kun i det øyeblikket jeg kommuniserer med familiemedlemmene mine. Naturlig nok har ulike system ulike tilknyttede lokaliteter, men disse er ikke vesentlig for systemlogikken.

Det er en holistisk tanke bak tesen om at samfunnet er et system, og dertil ligger det i systemteorien en distinksjon mellom system og omverden. *"Et system 'er' differencen mellem system og omverden"* (Luhmann, 2007:65). Dette utsagnet er, som Luhmann påpeker selv, paradoksalt, men begrunner påstanden med at teoriens opphav og begrunnelse starter med en differens mellom system og omverden. Dersom denne forskjellen ikke legges til grunn kan man ikke tale om en systemteori (Ibid:66). Luhmann hevder selv at differansen mellom system og omverden ikke kan understrekes nok, og det er tvingende nødvendig å kontinuerlig være oppmerksom på skillet mellom systemets omverden, og systemene i omverdenen til tilsvarende system (Luhmann, 1995:17). Differansen skapes gjennom kommunikasjoner, og det ligger også i denne avklaringen at systemer skapes gjennom kommunikasjon. Luhmann skriver; *..."Et socialsystem opstår, når kommunikation udvikler sig af kommunikation"* (Luhmann, 2007:76). Hensikten med systemdannelsen ligger i at samfunnet har behov for å redusere kompleksitet. Samfunnet er hyperkomplekst, og kompleksitet oppstår fordi *"... verden fylles av uendelige muligheter, som tvinger sosiale systemer til å foreta seleksjoner"* (Rasmussen, 2003:28). I mylderet av muligheter er det påtvingende for systemene å foreta valg, noe som medfører at kompleksitet også betyr seleksjonstvang. Når systemene er tvunget til å foreta valg medfører dette kontigens, som igjen betyr risiko (Luhmann, 1995:25) Kontigens forstås som at ingenting er hugget i stein, men at alt kan være annerledes. Systemdifferensieringen skal med andre ord fremme en kompleksitetsreduksjon, men en reduksjon av kompleksitet medfører også en økning av kompleksitet, fordi systemenes egenorganisering bidrar til å fremheve enkelte strukturer, i kraft av at disse kan løse ulike samfunnsmessige utfordringer (Hagen, 2006:71). Dermed er hyperkompleksitet *"...funksjonsdifferensieringens uungåelige konsekvens"* (Rasmussen, 2003:25). Følgende får man en mulighet til å tilslutte seg den forståelse at mer komplekse systemer er mer motstandsdyktige enn de med mindre kompleksitet, nettopp på bakgrunn av at mer komplekse systemer sannsynligvis råder over et større kommunikasjonsutvalg.

Systemene er operativt lukkede, de er selvorganiserende og autopoietiske. Dette innebærer at systemene kan ses på som selvstendige differanser, der systemenes indre dynamikk bidrar til dets opprettholdelse. Systemene er operativt lukkede fordi de selv strekker de grenser som skal holde dem atskilt fra omverdenen. Operasjonene

det her er snakk om er kommunikasjoner basert på relasjoner etablert mellom uavhengige individer, der kommunikasjonslogikken er særegen, så og si systemspesifikk (Luhmann, 2007:88). Denne formen for kommunikasjon må være operativt lukket, noe som ligger i systemteoriens logikk om differensen mellom system og omverden. Foregår samme kommunikasjon i omverdenen faller systemteoriens begrunnelse sammen, da skillet mellom omverden og system opphører, noe som igjen bidrar til fravær av differanse. Når systemene skaper sin differanse mot omverdenen skjer det nettopp fordi systemene er selvreferensielle (Luhmann, 1997b:9). Ut i fra tesen om operativ lukkethet avledes selvorganisering og autopoiesis. At systemene er selvorganiserte medfører at de kun har egne operasjoner til rådighet, og det foreligger ingen "systemimport" som systemene kan anvende (Luhmann, 2007:95). Dette følger naturlig av systemene som operativt lukkede differanser, og systemene må derfor anvende egne operasjonsrepertoar for strukturendring, dermed selvorganisering. Luhmann understreker at denne strukturendringen ikke må sees på som noe permanent og forgjengelig, men kun er aktuelt i det aktuelle tidspunkt som systemet er i operasjon (Ibid:102). Dette sammenfaller med forståelsen at systemene er kommunikasjon.

Autopoiesis er et begrep avledet fra de greske *autos* som betyr selv, og *poiesis* som betyr skapelse/frembringelse. Begrepet må ikke forveksles med at systemene skaper seg ut av intet, men heller som et begrep som søker å forklare hvordan systemene kan opprettholde seg selv (Reese-Schäfer, 2009:51). Det er altså gjennom sammenkobling av systemenes egne operasjoner at systemene kan frambringe sine egne operasjoner. Overført eksempelvis til det politiske system, så kan den politiske kommunikasjon kun aktualiseres innenfor det politiske kommunikasjonsnettverk. Dette kan forstås som epistemologiske begrunnelser internt i systemene, eller for å konkretisere - epistemologiske konstruksjoner. Systemene "*...must define their specific mode of operation or determine their identity by reflection to be able to regulate which internal meaning-units enable the self-reproduction of the system and thus are repeatedly to be reproduced*" (Luhmann, 1995:34). Det foreligger ingen fellesnevner for de ulike systemene, ei heller en felles konsensus. I så måte er de epistemologiske betraktninger systemspesifikke, og må være det.

Funksjonssystemer, slik vi har sett, er autonome i sin eksistens, og det som kreves av systemene er dets spesialkompetanse. Vi forventer at behandlingssystemet skal ha kunnskap om medisinsk behandling av sykdommer, og at utdanningssystemet har kunnskaper om hvordan de skal undervise, og hva de skal undervise i. Spesialkompetansen i de ulike systemene har også bidratt til en distinksjon mellom yrke og publikum; Der hvert system har sine egne yrkesroller knyttet til seg, har det også en indre omverden som består av det publikum som anvender systemets kvalifikasjoner. Et individ kan ha yrkesmessig tilknytning til et funksjonssystem, men være publikumstilknyttet til de øvrige. Et system har også en indre funksjonsdifferensiering, noe som illustreres ved ulike former for spesialisering, nisjeorientering og dannelsen av subsystemer (Rasmussen, 2003:32). Eksempler på subsystem innenfor det politiske systemet er Senterpartiet versus Fremskrittspartiet. Det konstrueres dermed en systemintern omverden for og i de ulike systemene.

3.3 Menneskets bidrag gjennom bevisstheten

Mennesket har ikke en sentral plass i Luhmanns systemteori men betegnes som psykiske systemer, fordi det er menneskets iboende bevissthet som er interessant for samfunnets kommunikasjon (Rasmussen, 2003:153). Menneskenes bevissthet utgjør psykiske systemer, mens mennesker plasseres i systemenes omverden (Luhmann, 2007:234). Når Luhmann oppretter et skarpt skille mellom individ og samfunn, eller sosiale og psykiske systemer, anses han som en radikal tilbyder, fordi han utelukker mennesker, både i deres intensjonelle handlinger og i deres subjektivitet (Guneriusen, 1999:280). Mennesker i Luhmanns perspektiv er ikke en del av samfunnet, men tilsidesettes som psykiske systemer i sosiale systemers omverden. Dette kan tilsynelatende være vanskelig å forstå.

Luhmanns forklaring bunner i den tradisjonelle sosiologiske koblingen mellom individ og samfunn, som han forøvrig betrakter som sosiologiske forsøk på "*... at finde begreber, der jo verken er fugl eller fisk: begreber som ikke opgiver det ene og alligevel stiler mod noget andet (...) sociologerne generelt baserer sig så stærkt på handlingsbegrebet*" (Luhmann, 2007:229). Når handlingsbegrepet vekter så tungt i sosiologien plasseres mye i relasjon til mennesket, og ikke til prosess. Dette fører til

en rekke avklaringsproblemer, som etter Luhmanns mening oppfylles i systemteorien. Ved å plassere mennesket i omverdenen frigis mennesket, og herunder ligger muligheten for en radikal individualisme i systemets omverden (Ibid:234). Ved å dekonstruere mennesket til bevissthet er dette et analytisk grep, nettopp for å unngå handlingsteoriens fallgrube med subjektifiseringen av mennesket. Luhmann unngår på denne måten å definere mennesket, noe som er vanskelig i sammenheng med produksjon av en helhetlig samfunnsteori. Hver og en av oss er alene med våre innerste drømmer, tanker, følelser og erfaringstilstander. Herunder ligger Luhmanns forståelse av at mennesker er intersubjektive. Ergo må det sosiale omhandle noe som ligger utenfor mennesker. Derimot er det i hovedsak menneskets bevissthet som er kommunikasjonens utøvere. Det er som Armin Nassehi skriver; *"Communication as a system with its own internal logic and operational closure emerges because psychic systems are closed systems. In this respect the individuality of psychic systems is the presupposition of sociology's fundamental question, how social order can be possible regarding to the individuality of actors/human beings/psychic systems. This kind of individuality is unavoidable, and at best it is of interest for a basic theory of social systems"* (Nassehi, 2002:3). Det er med andre ord en lukket form for individualitet som former det moderne mennesket, og som bidrar til sosial orden.

Tilsvarende samfunnssystemene er også psykiske systemer autopoietiske, og innebærer at mennesker må trekke på egne strukturer for å utvikle og oppbygge seg videre (Luhmann, 2007:127). Det sosialt stedløse mennesket må kognitivt reflektere over seg selv i forhold til omverdenen, og reflektere hvorvidt han/hun håndterer sin ensartethet i forhold til andre mennesker. Når individet rasjonelt betrakter verden, blir det oppmerksom på at det forekommer mange konkurrerende rasjonalitetsformer (Jacobsen, 1995:165). Dette kan også forstås som kontigens. Mennesker fungerer som observatører og trekker på observasjoner fra omverdenen, og skaper således distinksjoner mellom seg selv og de andre, og blir også klar over hvilke begrensninger de står overfor (Luhmann, 1995:265) Individuer må derfor trekke på sine kvalifikasjoner for å kanalisere informasjonssamlingen, og *"...den enkelte må ikke bare finne en resonans i hva han selv er, men også hva han selv ser"* (Ibid:56). Dette krever en del av det moderne mennesket, mens det samtidig åpner opp for uendelige muligheter med tanke på individuelle motiv, ulike ønsker og lengsler

(Brekke et al., 2003:105). Normative forventinger avløses dermed, og individene må trekke på kognitive distinksjoner, og man taler derfor om selvsosialisering. Når mennesket kan sosialisere seg selv får det valgfrihet, noe som betyr at dersom individet avstemmer sin identitet i forhold til valgmulighetene, kan vedkommende selv ekskludere seg fra omverdenens systemer.

Individualitet eller individualisering avspeiler måten mennesker håndterer de systemiske forventingene. Systemene ser ikke på mennesker som helhet, men på hvilke ytelser de kan bringe til systemet. Når det politiske systemet adresserer personer er det på bakgrunn av sin semantikk basert på kodene regjering/opposisjon, og øvrige personlige kvalifikasjoner gjøres irrelevant. Dermed er de ulike systemene kun opptatt av de kvalifikasjonene som hører innunder deres funksjonelle perspektiver (Nassehi, 2002:3-4). Dette leder hen til forståelsen av ekskluderende individualisering. *"With the all-inclusive order of modernity comes a severe change in the self-understanding of individuals. The new form of individualization is recognized as exclusion individuality"* (Bohn i Gestrich, et al., 2009:48). Mennesket kan være en politisk, økonomisk, religiøs og familiær skapelse, men alt dette er ikke interessant for samtlige systemer, som innordner seg etter funksjon. I så henseende er det kun begrensede bidrag hvert enkelt system er fokusert på. Dermed er mennesket som helhet ikke interessant, men er stort sett bemerkelsesverdige for systemene når det kan fremvise spesifikke og særegne egenskaper.

Luhmann er blitt kritisert for å tilsidesette mennesket i systemteorien (Guneriusen, 1999; Jacobsen 1995; Østerberg, 2003). Jeg mener derimot at individet har en meget sentral plass i Luhmanns teorier, da all kommunikasjon utgjøres av psykiske systemer, representert som menneskets iboende bevissthet. Luhmann trekker med andre ord ut menneskets essensielle bidrag til samfunnskonstitusjonen, fordi kommunikasjoner utøves av menneskelige bevissthet.

3.4 Integrasjon

Integrere betyr å gjøre hel (Hagen, 2006:38). I denne betydningen har en tradisjonell forståelse bunnet i ønsket om å forstå integrasjon som muligheten til å flette

samfunnets deler sammen til en totalitet. Tilsvarende også for mennesker. I debatter som verserer i media omtales integrasjon som en tilstand der mennesker inkluderes i samfunnet. Dette kan man også se i forbindelse med at dagens regjering opprettet et nytt departement kalt Barne-, likestillings og *inkluderings*departementet. Departementets overordnede ansvar er blant annet integrering av innvandrere og minoritetsgrupper. Følgende er å lese på departementets hjemmeside:

"Inkludering: Handler om at alle som bor i Norge skal ha like muligheter og plikter til å bidra og til å delta i fellesskapet. Begrepet benyttes bredere enn integrering (...) Integrering handler om tilrettelegging og tilpasning for at nye innvandrere skal bli inkludert i samfunnet" (www.regjeringen.no).

De fleste sosiologer anser at samfunnet består av aktører og deres relasjoner, der en samfunnsmessig integrasjon er tuftet på fellesnevnerne som normer og verdier (Andersen og Kaspersen (red), 2007:392). Mennesker inkluderes i samfunnet, og dermed er de integrerte. Motsetningsvis er mennesker ekskludert, og det fattes ulike tiltak for å bringe disse menneskene inn i samfunnet igjen. Muligheten til å sammenligne ulike teories forestillinger av integrasjon er utfordrende, all den tid begreper ikke brukes innbyrdes konsistent mellom sosiologene, og det blir vanskelig å trekke presise paralleller. Grovt sett er det to vinkler integrasjon må ses fra; integrasjon på mikronivå og integrasjon på makronivå. I dette ligger forutsetningene om at integrasjon mellom mennesker, og mellom mennesker og systemer, foreligger ulikt integrasjon mellom systemer. Dette må forstås som skillet mellom sosialintegrasjon og systemintegrasjon, og er tradisjonelt mye anvendte perspektiver i sosiologien (Hagen, 2006:42). I henhold til Roar Hagen kan man dele opp ulike måter for hvordan samfunnet integreres; Intersystemisk integrasjon, integrasjon gjennom destruksjon og integrasjon utskilt som et eget integrasjonssystem (Ibid:124). I det følgende er det de to siste alternativene som jeg anser som hensiktsmessig å utgreie nærmere, fordi disse perspektivene er anvendelige med hensyn til Luhmanns teorier.

a) *Integrasjon som destruksjon.*

Når integrasjon skjer via destruksjon betyr dette en eliminering av irrelevante eller risikofylte kommunikasjoner. *"Destruksjon innebærer at en operasjon ikke finner tilstrekkelig støtte i omgivelsene og derfor går til grunne"* (Hagen, 2006:126).

Destruksjon begrenser, noe som leder oss over i Luhmanns forståelse av integrasjon. Luhmann skriver; "...Normalt tenker sosiologer alltid på noget velsmurt, behagelig eller harmonisk i forbindelse med integrasjon" (Luhmann, 2007:308). Samfunnet er for komplekst til at individene kan anskueliggjøre det, men i og med at systemene er innrettet funksjonelt, finnes det ingen ytre resonans systemene kan forholde seg til. "Omstillingen fra skjemaet helhet/del til skjemaet system/omverden forandrer totalt på integrasjonsbegrepet (...) den klassiske sosiologien reformulerer problemet som et kvasi lovlig forhold mellom differensiering og integrasjon" ³ (Luhmann, 1997:601-602, e.o.). Den klassiske integrasjonsforståelsen medfører en udefinert anvendelse av integrasjonsbegrepet, og integrasjon hos Luhmann skal utelukkende forstås som reduksjon av frihetsgrader for delsystemene. "Hver utkrystallisering av autopoietiske system medfører interne ubestemtheter, som opprettholdes gjennom strukturutvikling, men som også innskrenker" ⁴(Ibid:603-604, e.o). Dermed betyr integrasjon begrensning, gjennom ulike restriksjonsvariasjoner om hva som er mulig eller ikke (Ibid:760). Dette kan ses i sammenheng med at kommunikasjon begrenser kommunikasjon, og han skriver eksplisitt; "...communication means limitation (placing) oneself and the other within limits" (Luhmann, 1995:39). Innad i systemet foreligger et overskudd av muligheter, som systemet selektivt reduserer gjennom kommunikasjonsprosessene. Dette krever at systemene har en grunnleggende og gjensidig organisasjon, som gjør det mulig å tilskrive elementene til komplekser som er i stand til kommunikasjon (Ibid:39). Herfra kan man forvente at normer og moral kan fungere som samfunnmessig lim, men Luhmann mener det blir feil tilnærming da moralens funksjon ikke er tilstrekkelig avgjort i forhold til sosial integrasjon. "Society, fortunately, is not a moral state of affairs" (Ibid:235). Ved å eliminere moral som integreringsfunksjon, skapes det sterke krav til teoriens argumentasjon for å fremme en erstatning. Luhmann mener moralens substitutt i systemteorien er begrepet interpenetrasjon (Ibid:235). Dermed flyttes moralen fra å omhandle forholdet mellom mennesker og samfunn, til å dreie seg om forholdet mellom forhold. Videre skriver Luhmann at "...i klassisk sosiologi (...) er det et problem å behandle skjemaet differensiering/integrasjon (...) vi erstatter dette skjemaet med

³ "Die Umstellung vom Schema Ganzes/Teil auf das Schema System/Umwelt verändert schliesslich die Stellung des Begriffs der Integration...Die klassische Soziologie reformuliert das Problem als eine quasi gesetzmässige Beziehung zwischen Differenzierung und Integration" (Luhmann, 1997:601-602)

⁴ "Jede Ausdifferenzierungen autopoietischer Systeme erzeugt ja interne Unbestimmtheiten ,die durch Strukturentwicklungen noch ausgeweitet, aber auch gechränkt werden können" (Luhmann, 1997:603-602).

forskjellen mellom autopoiesis og strukturelle koblinger"⁵ (Luhmann, 1997:778). Alle funksjonssystemer henger sammen i samfunnet gjennom strukturelle koblinger (Ibid:779). Dette vil jeg utdype nærmere i avsnitt 3.6.

Når samfunnet iakttar seg selv ser det seg selv som bestående av mange likestilte funksjonelle differensieringer, og *"...det er denne formen for selviakttakelse som utgjør det moderne samfunns enhet og integrerende prinsipp"* (Hagen, 2006:131). Systemene integreres gjennom iakttakelser av hverandre, via de produksjoner massemediesystemet leverer. Men et system kan aldri ta inn over seg kompleksiteten av et annet system, og kan således aldri forstå et annet systems logikk fullt og helt. Integrasjon av systemer foregår gjennom iakttakelse av andre systemers kommunikasjoner, og bidrar dermed til avgrensninger. Overnevnte perspektiv viser hvordan samfunnets systemer integreres. Mennesker derimot inkluderes eller ekskluderes i systemoperasjonene. Dette forholdet vil jeg komme tilbake til i avsnittet "Inklusjon/eksklusjon" (avsnitt 3.5).

b) *Integrasjon utskilt som et eget integrasjonssystem*

Ideen er at det må foreligge et slags overkoordinerende system, med den hensikt å integrere øvrige systemer. Det kan være produktivt å hevde at det foreligger to funksjonssystemer med den hensikt å integrere de andre; markedsøkonomi og politikk. Det er som Hagen skriver; *"Alle andre systemer får ressurser enten fra markedet eller fra det politiske system"* (Ibid:143). Det politiske systemet fatter vedtak som skal anvendes for samfunnets medlemmer, men dette må skje i symbiose med øvrige systemer. Det er som Maria Appel Nissen skriver; *"For eksempel er det et samfundsproblem, hvordan det økonomiske system og behovet for å akkumulere kapital skal balanceres i forhold til det politiske systems behov for å opretholde magt, som på sin side forudsætter økonomiske ressurser (læs:penge), ligesom det er et samfundsproblem, hvordan disse økonomiske ressurser skal tilvejebringer og fordeles, dvs.hvilke ydelser man kan forvente fra hvem, men henblik på at generere forskjellige goder for samfundet(jf Hagen 2006)"* (Nissen, 2010:63). Systemer

⁵ *"In der klassischen soziologischen Diskussion (...)ist dies Problem mit dem Schema Differenzierung/Integration behandelt worden (...)Wir ersetzen dieses Schema durch die Unterscheidung von Autopoiesis und struktureller Kopplung"* (Luhmann, 1997:778).

mangler verktøy for å samhandle, og derav oppløses muligheten for løsningsforslag som fremmes og anvendes i fellesskap.

Nissen mener det er fruktbart å skille ut sosialt arbeid/hjelp som en egen funksjon, referert til som hjelpesystemet (Nissen, 2010:45, 63). Helt konkret mener Nissen at hjelpesystemet virker overalt i samfunnet og som gjennom egne refleksjoner beskjefriger seg med samfunnets selvproduserte inklusjonsproblemer. *”Man kan også si, at hjelpesystemet inkluderer det, der ekskluderes som følge af samfundets differentiering”* (Ibid:64). På lik linje med andre kommunikasjonssystemer må også hjelpesystemet være et kommunikasjonssystem, fordi betingelsene for hjelp nettopp ligger i kommunikasjonen. Logikken til Nissen baseres på en antagelse om at sosiale problemer på en grunnleggende måte reflekterer sosiale forhold, og derfor åpnes det opp en mulighet for å løse disse sosialt. Øvrige systemer er ikke nødvendigvis kompatible til å samkjøre sosial hjelp, og hjelpen som gis organiseres på en rekke ulike måter. Dermed blir hjelpen kontingent (Ibid:75). Når individer ekskluderes fra ulike systemer, er det med en forventning at disse menneskene bør inkluderes.

Integrasjon mellom systemer, autopoietiske, selvreferensielle og autonome, kan fortone seg som en umulighet. Siden samfunnet består av kommunikasjonssekvenser er det naturlig å anta at integrasjonsproblematikken løses eller beskrives nettopp gjennom kommunikasjonspotensialer. I dette ligger det en forestilling om at samfunn er mulig, til tross for at det foreligger uenigheter, konflikter og manglende konsensus (Ibid:34). I praksis ser vi at dette også er tilfelle. Vi lever tross alt i et samfunn som fungerer, selv om det foreligger en rekke utfordringer som må innlemmes i systemkommunikasjonen.

3.5 Inklusjon /eksklusjon

Mennesker innlemmes i samfunnet gjennom inklusjons og eksklusjonsmekanismer, som forøvrig betegnes som metakoder anvendt av samtlige systemer (Luhmann, 1997b:78). Der de binære kodene er semantiske innretninger hvorfra systemene iakttar seg selv og omverdenen, omhandler derimot kodene inklusjon/eksklusjon adgangsbetingelsene til systemets kommunikasjon. *”Inklusjon får fat i, hvem der kan*

kommunikere, hva man kan kommunisere om ” (Luhmann i Kneer og Nassehi, 1993:163). Inklusjons- og eksklusjonsbetingelsene er med andre ord avhengig av hvorvidt personer deltar i bestemte kommunikasjoner i spesifikke systemer. Systemene ser på mennesket som enten personer eller kropper, og Luhmann skriver; *”Mens det i inklusjonsområdet omtaler mennesker som personer, vil mennesker i eksklusjonsområdet betegnes som kropper”* ⁶(Luhmann, 1997:632). I Luhmanns teoretiske språk er en person et menneske som er adressat i sosiale systemer (Kneer og Nassehi, 1997:162) Det er med andre ord personer som bidrar til systemenes kommunikasjon, mens kropper ikke gjør det.

Prinsipielt er funksjonssystemene åpne for samtlige forutsatt at man behersker systemets kommunikasjon. Hvorvidt et system inkluderer eller ekskluderer et menneske avhenger av hvilken ledende funksjon systemet har, og som retter seg mot individet. *”Forskjellen mellom inklusjon/eksklusjon handler ikke om hvorvidt individet innlemmes, men om systemet ser individet”* (Rasmussen, 2003:44). Dette betyr at dersom en person vil være innenfor et system, må vedkommende *”...sørge for å være adressat for systemets kommunikasjon”* (Ibid:45). Dette er ikke så enkelt som det kanskje høres ut, fordi systeminterne seleksjoner avgjør hvorvidt kommunikasjon kan finne sted eller ikke. Det betyr at moderne samfunn gjennom funksjonssystemene, inkluderer eller ekskluderer personer, men på langt mer paradoksale måter. *”Function systems presuppose the inclusion of every human being, but in fact, they exclude persons that do not meet their requirements”* (Luhmann, 1997b:71). Funksjonsdifferensieringer forutsetter som utgangspunkt inklusjon av samtlige mennesker, mens konsekvensene er eksklusjon av alle mennesker som ikke behersker systemlogikken, eventuelt de som ikke vil delta. Verden er altfor kompleks til at mennesket kan begripe og delta i alt.

I Luhmanns teoretiske verden er det som nevnt intet overgripende system. Dermed vil inklusjon i et system være uavhengig av tilgangen i øvrige systemer (Rasmussen, 2002:12). Dette medfører ikke bare riktighet. Mange av funksjonssystemenes ytelser er avhengig om man kan betale eller ikke, og inklusjonsbetingelsene bærer preg av

⁶ *”Während im Inklusionsbereich Menschen als Personen zählen, scheint es im Exklusionsbereich fast nur auf ihre Körper anzukommen”* (Luhmann, 1997:632-631)

markedsøkonomiske krefter. Som Roar Hagen skriver vil "...stadig flere varer og tjenester kunne kjøpes for penger, og det eneste inklusjonskriteriet for adgang til stadig flere livs- og funksjonsområder er at man kan betale for seg" (Hagen, 2006:157). Menneskets kapasitet til å erverve inntekt bidrar dermed sterkt til inklusjonsmulighetene.

Luhmann påpeker at verden i dag preges av at store grupper ikke innlemmes i systemene, og er dermed avskåret fra systemenes operasjoner. Trusselbildet med eksklusjonsmekanismene forsterkes dersom dette utvikler seg til en generell systemisk neglisjering, noe som innebærer at funksjonssystemene i sin kommunikasjon utelater større grupper fra systemenes kommunikasjon. Dette kan føre til en rekke kjedereaksjoner; Dersom en person mister sitt arbeid, får vedkommende ingen penger, og ekskluderes fra det økonomiske systemet. Men for individet kan dette også få påfølgende konsekvenser; han/hun kan miste sitt bosted, han/hun har ikke penger til å utdanne seg og familiemulighetene begrenses (Rasmussen, 2003:45). Et liknende syn ser vi også hos Zygmunt Baumann; "*Det er også velkjent at systemet tillater stadig større deler av befolkningen som ikke bare lever i fattigdom, elendighet og nød, men også er blitt varig forvist fra alt som tidligere ble ansett som sosialøkonomisk fornuftig og samfunnsgavnlig arbeid, og som derved er blitt økonomisk og sosialt overflødig*" (Baumann, 2006: 16). Baumann poengterer at verdens uttrykk fortøner seg forskjellige for mennesker. Der enkelte mennesket adopterer samfunnets nye drakt lett og innlysende, vil andre oppleve samfunnet som u håndterlig og ugjennomsiktig (Ibid:51). Det vil med andre ord si at der noen foretar samfunnsmessig navigering uten nevneverdige problemer, vil andre møte store, kanskje uoverkommelige utfordringer, og føle seg desorientert og utenfor.

I overnevnte perspektiv er de negative konsekvensene av eksklusjon vektlagt, men eksklusjoner er ikke utelukkende negative. Når inklusjon kan anses som personers deltakelse i spesifikke kommunikasjoner, ligger det også valgfrihet til å delta eller ikke, med andre ord frivillig eksklusjon. "*...all distinctions work by a way of inclusion and exclusion, preferring the desirable at the expense of the undesirable, the distinction inclusion/exclusion is quintessentially self-referential*" (Rasch, 2000:109). Når individer avstemmer sin individualitet skjer dette gjennom selvsosialisering, der

de også speiler sin egen individualitet i forhold til andre mennesker. Dette tilskrives den stadige funksjonsdifferensieringen som har ført til et kontekstskifte for individet, fordi individene nå ikke kan fordeles ekstensielt på funksjonssystemene, og individualitet er ikke lengre bestemt av inklusjon, men eksklusjon (Reese-Schäfer, 2009:74). Selveksklusjon kan naturlig nok forekomme i samtlige systemer, fordi mennesker avstår fra systemenes kommunikasjon; En huleboer bryr seg ikke om penger, en ateist ønsker ikke forbønn, en nonne skjerner seg fra ekteskapet og en kriminell overser lovtekster. Når mennesker ikke benytter sine sjanser til å delta i inklusjonen, er eksklusjon personens eget ansvar (Luhmann, 1997:625), og betegnes frivillig eksklusjon.

Sammenfattende kan man si at eksklusjon og eksklusjon er sentrale begreper i forbindelse med menneskers deltakelse i kommunikasjoner, og dermed i samfunnet. Et inkludert menneske er gjenstand for systemets kommunikasjon, mens et ekskludert utelates. Eksklusjon kan både være frivillig og ufrivillig. Det betyr at samtidig som systemet utelukker individer, kan også individer unnlate å delta i systemkommunikasjonen. Både ufrivillig og frivillig eksklusjon kan bidra til samfunnsmessige utfordringer, da det er ulike problem knyttet til ulike eksklusjoner. Problemet med frivillig eksklusjon kan illustreres gjennom svart arbeid, skoleelevens skulking og eldre som trekker seg tilbake fordi de føler seg unyttige. Problemer med ufrivillig eksklusjon er vidtspennende og omhandler temaer som arbeidsløshet, fattigdom, uførhet og ensomme eldre mennesker.

3.6 Strukturelle koblinger og interpenetrasjon

På hvilken måte mener Luhmann at autonome, autopoietiske systemer forholder seg til sin omverden? Gjennom begrepet strukturelle koblinger viser Luhmann til ulike strukturer innad i systemene som endres innad i systemets operativt lukkede kommunikasjonsform (Luhmann, 2007:112). Sosiale systemer er strukturelt koblet gjennom "*...hyperkomplekse ikke-kommunikative forhold mellom funksjonssystemer og dessuten til interpenetrasjon mellom funksjonssystemer og bevissthetssystemer*" (Rasmussen, 2003:43). I et knutepunkt mellom ulike sosiale og psykiske systemer, er hensikten med strukturelle koblinger å favne ekstreme former for kompleksitet.

Strukturelle koblinger er høyselektive, da det innenfor disse strukturelle koblingene er lagret muligheter systemet kan adoptere, for deretter å omforme disse mulighetene til informasjon anvendelig for systemet (Luhmann, 2007:113). Det er systemet selv som avgjør hvilke muligheter som skal brukes, og idet systemet velger noe, så må det også velge bort noe annet. Dermed kan man si at strukturelle koblinger forenkler kommunikasjonen fordi de er selektive.

Den ultimative, mest utbredte strukturelle koblingen er interaksjonsmediet språket. I vår hverdagslige kommunikasjon anvender vi først og fremst språket som redskap for våre ytringer, der språk kan defineres som et system av muntlige tegn, som igjen forstås som et register av subjektive betydninger. Når det er gjennom den språklige kommunikasjon at hverdagslivet skapes, er språket en synkron, gjensidig adgang til egen og andres subjektivitet (Berger og Luckmann, 2006:55). Når jeg prater hører jeg min egen stemme, og på den måten blir mine egne meninger gjenstand for objektivisering, og jeg kan derfor objektivere min egen eksistens. Min subjektivitet blir mer virkelig også for meg selv. I tillegg påtvinger språket mønstre (Ibid:56). Man kan ikke anvende tysk grammatikk på det engelske språk, og jeg kan ikke utelukkende anvende fremmedord når jeg skal snakke med barn. Språket er tilpasset de ulike situasjonene, og er således kontekstavhengig.

Språklige formuleringer oppstår gjennom bevissthetssystemene, og dermed kan man slutte at *"...samfundet kun danner kobling med omverdenen gjennom bevidstheden (...) gennem kommunikationens smale nåleøje"* (Luhmann, 2007:115). Naturlig nok vil de strukturelle koblingenes implikasjoner være kontinuerlig pågående for de psykiske systemene som til en hver tid vil forsynes med irritasjoner og/eller forstyrrelser. Personer fungerer som strukturell kobling mellom psykiske og sosiale system ved at de *"...tjänar som kommunikationens identifikasjonspunkter, som adresser för kommunikation, som enheter att tillskriva handlingar, altså också för ansvar ock som uppteckingsställen som kan tillskrivas ett minne. Personer kan därmed också betecknas som strukturer i sociala systems autopoiesis"* (Luhmann i Jacobsen, 1995:19). Personens kobling til de ulike sosiale systemene kan dermed ses i lys av begrepet inklusjon (Jacobsen, 1995:20). Når individet kontinuerlig veksler mellom system og omverden, har det tilsvarende kontinuerlig mulighet til å forandre sitt forhold til omverden, det vil si å rasjonalisere rasjonaliteten. På denne måten vil

systemets registrering av dets omverden løpende reflektivt bli integrert i nye omgangsformer med omverden. Hos mennesket kan erfaring bevitne dette. Erfaringer forandrer ens fremtidige forhold til omverdenen, og derunder ens forhold til seg selv.

Selve prosessen der to systemer inngår i en strukturell kobling betegnes av Luhmann som interpenetrasjon. Luhmann selv er ikke helt fortrolig med sin egen anvendelse av begrepet og skriver; "... *Mitt forslag er rent terminologisk ikke spesielt vellykke (...) men der er et fænomen, som man på en eller anden måte må udbygge, nemlig måden, hvorpå systemer reagerer på kompleksitetspræstasjoner i deres omverden.*" (Luhmann, 2007:242). Begrepet interpenetrasjon skal omfavne det som gjør kommunikasjon mulig. Det at man forutsetter at verden, selv om dens aktualitet ikke er til stede i den kommunikative prosessen, fortsatt er der og igjen gjør det mulig å snakke, skrive og uttrykke seg (Ibid:243). Det foreligger interpenetrasjon når "*to systemer gjensidig muliggjør hverandre, slik at de hver især bringer sin prekonstituerte egenkompleksitet inn i den annen*" (Luhmann i Reese-Schäfer, 2009:102) Eksempelvis er man gjennom kommunikasjonsprosessen avhengig av at tilhøreren er tilstede og anvender sine sanser for å oppfatte og forstå det kommuniserte. "*Interpenetration presupposes the capacity for connecting different kind of autopoiesis*" (Luhmann, 1995:219) Mer presist kan man si at en kommunikasjonssekvens, med to bidragende bevissthetssystemer, er avhengig av en felles mal for hvordan kommunikasjonen kan gjennomføres. Den språklige anvendelsen kan ses på som strukturell kobling mellom bevissthetssystemene. De forhold (også menneskers erfaringshorisont) som er med på å muliggjøre kommunikasjonen kan forstås som interpenetrasjon, og dermed vil hvert og et av bevissthetssystemene være gjensidig avhengig av hverandre.

3.7 Irritasjoner og systemfriksjon

Fordi bevissthetssystemer utøver kommunikasjonssekvensene ligger det et potensial til irritasjoner og konflikt. Irritasjoner er ikke faktisiteter i systemenes omverden, men må ses på som noe som oppstår når systemene skal opprettholde sine egne strukturer i forhold til omverdenen (Luhmann i Jacobsen, 1995:87). I alle

kommunikasjonsprosesser vil systemer skille informasjonen som meddeles etter hvorvidt de er kodet eller ukodet. Informasjon som sammenfaller med systemets kode er å anse som informasjon i kommunikasjonsprosessen, mens informasjon utenfor kodene er å betrakte som forstyrrelser/irritasjoner (Luhmann, 1995:142). Det er nå hensiktsmessig å vise hva som menes med irritasjoner, gjennom irritasjoner som støy og konflikt.

3.7.1 Irritasjoner – som støy

Støy inntreffer i det øyeblikk det skapes et gap mellom en meddelelse og tilhørende forståelse, og tilsluttes kommunikasjonsaspektet (Stäheli, 2003:246). Støy er en form for irritasjon og tillegges stor vekt i opprettholdelsen av systemene. ”*Uten støy, intet system*”⁷ (Luhmann i Stäheli, 2003:244). Begrunnelsen er at det sosiale skapes av bevegelse, dynamikk og variasjon. Støy påkrever systemisk respons, og derigjennom skapes endring. Dermed vil samfunnskonstitusjonen avhenge av på hvilken måte de sosiale institusjoner og systemer handterer støy (Stäheli, 2003:245). Stäheli hevder også at støyen virker attraktivt på lytterne. Vi berøres, fascineres og søker nærmere redegjørelser. Støy er noe vi ikke helt begriper, men stadig med visjonen om at dette er noe vi kan få mening i. Motsatt kan støy fremstå som lite attraktivt, der systemene neglisjerer meddelelser.

Selve observasjonen av støy kan settes i direkte sammenheng med begrepsparet inklusjon/eksklusjon, fordi hva som oppfattes som støy henger sammen med forståelsen av det kommuniserte. Stäheli illustrerer dette gjennom finansiell kommunikasjon. Aktive, inkluderte deltakere i økonomisk kommunikasjon vil oppfatte og forstå de ytringer som presenteres, mens for tilhørere som ikke begriper økonomiske ytringer vil de samme ytringer oppleves som støy. Støyen blir dernest attraktiv, noe man ikke forstår, noe man vil finne mer ut av, noe man vil bli en del av. Stäheli skriver; ”...noise becomes a force of attraction and an incentive to undergo a disciplinary process, making it possible to disentangle different layers of noise and thereby becoming included into financial communication” (Stäheli, 2003:250). Hvorvidt dette lykkes eller ikke, skriver Stäheli ingenting om, heller ikke skiller han mellom frivillig og ufrivillig støy respons. Det som derimot synes klart er

⁷ ”*Ohne noise, kein system*“, (opprinnelig hentet fra Soziale Systeme, 1984:166)

at støy kan være en funksjon innenfor metakodene inklusjon/eksklusjon, fordi systemene avviser eller tilslutter seg kommunikasjon etter hvorvidt de opplever støy som attraktivt eller ubetydelig.

3.7.2 Irritasjoner – som konflikt

Konflikter versus konsensus reproduseres som alternativer i systemenes operasjoner (Luhmann, 2007:306). Her ligger en mulighet til å forstå konflikter og kooperasjon som systemdannelsesprinsipper. Luhmann skriver, *"Innskrenkelse av frihetsgrader kan ligge i betingelsene for kooperasjon, men forløper langt sterkere i konflikter"*⁸(Luhmann, 1997:604). Konflikter vil operere som høyintegrerende systemer, i kraft av at det skjer en *"...forringelse af optionerne, tilstandene, kvalitetene (...) som et system kan antage"* (Luhmann, 2007:309). I lys av dette kan man forstå at en konflikt virker integrerende og da på to måter: Som motstander/fiende vil man operere med langt færre bevegelsesmuligheter, og som deltaker i en konflikt vil man måtte *"... overveje, hvordan man skærper ens egne våben, og hvordan man gør modpartens våben sløve, hvordan man beskytter sig selv, hvordan man forebygger, og hvordan man angriber"* (Ibid:309). Konflikts problem er delsystemenes for sterke integrasjon, og disse må i økende grad mobilisere ressurser til denne striden, som dermed unndras annen disposisjon. Problemet til et komplekst samfunn er da å sørge for tilstrekkelig desintegrasjon (Ibid:604). Igjen resulterer konflikt til respons fra systemet, og en stadig opprettholdelse av systemets dynamikk.

3.7.3 Systemfriksjon

Irritasjoner resulterer i respons på ulike måter som må håndteres av systemenes operasjoner. *"Forstyrrelse er altså ensbetydende med at sette en informasjonsbearbejdingsproces i gang, som kan håndteres operativt i systemet"* (Luhmann, 2007:118). Dersom det politiske system mottar informasjon om at eldre mennesker i Norge opplever stor fattigdom, og at det manes til et kollektiv folkeopprør mot den tilsynelatende sviktende eldreomsorgen, er dette irritasjonsinformasjon som setter i gang prosesser i systemene. Det politiske systemet søker ytterligere informasjon og eldreomsorgen tematiseres, noe som fører

⁸ *"Die Einschränkung der Freiheitsgrade kann in Bedingungen von Kooperation liegen, sie findet sich aber noch viel stärker im Konflikt"* (Luhmann, 1997:604)

til kommunikasjoner innad i systemet. Problematiseringer trenger ikke nødvendigvis å føre til en løsning for fattige eldre, men slike informasjoner holder systemets operasjoner i gang. Uansett interferens så påkreves resonans fra systemene. Dette er noe som ikke minst mediebildet kaster lys på (Rasmussen, 2003:31).

Systemfriksjon er slik det ble nevnt innledningsvis et konstruert samlebegrep som innbefatter de forskjellige forstyrrelser som systemene må ta inn over seg. Systemfriksjon medfører at systemet må inkludere ulike irritasjonsmomenter i sin kommunikasjon, og derav er det naturlig å trekke en konklusjon at systemfriksjon er en drivkraft for samfunnsmessig endring, og da i langt sterkere grad enn støy og konflikter hver for seg. Systemfriksjoner krever med andre ord respons, fra juridiske forskrifter og politiske beslutninger, til velferdstiltak og sosialhjelp. Underforstått vil de ekskluderte oftere opptre som forstyrrelsesmomenter, og i motsetning til de inkluderte fordre en rekke systemiske reaksjoner som hjelpetiltak for å reinkludere ekskluderte individer. Systemfriksjon er et moment som opptas i systemkommunikasjonen, enten i et eller flere systemer. Dersom irritasjoner er av den art at de må adopteres i systemkommunikasjonen, og det stilles krav til handling, resulterer dette i økning av strukturelle koblinger, og interpenetrasjon, som begge tilskrives Luhmanns integrasjonsforståelse.

3.8 Paradokser gir mening

Paradokser er selvmotsigelser som inneholder en viss sannhet. Luhmann forfekter et syn der motsigelser og paradokser er en del av det sosiale, og verken kan eller burde unngås i en teori om det sosiale. Som han selv skriver; "*If social life does not work in purely logical way, then a theory of it cannot be formulated as free of logical contradictions*" (Luhmann, 1995:359). Motsigelser anses i et tradisjonelt lys som logiske feilskjær, og som for en hver pris bør unngås. Dersom man ønsker kunnskap må denne formuleres om og om igjen til motsetningene opphører (Ibid:358). Ved benektelsen av motsigelser står man overfor flere valg, enten å anvende avgrensninger eller å velge paradigmer som nettopp unngår disse. Frambringelsen av paradokser kan enten være utledet av teoriene selv, eller de er samfunnskonstruksjoner uavhengig av teorikomposisjonen. Paradokset denne

oppgaven ønsker å belyse har systemteoretisk opphav, og er dermed skapt av teoriens oppbygging og resonnement. Av teorien kreves det dermed ryddige og velbegrunnede løsninger på paradoksproduksjonen.

Begreper skaper et skille mellom observatør og objekt, herunder ligger forståelsen av at mennesker alltid ser med noe, vi anskueliggjør verden gjennom begreper. Observasjoner av første orden er når vi ser fenomener slik som andre ser dem, som eksempelvis når det vitenskapelige systemet beskriver eldres problemer til samfunnsdeltakelse og kommer med ulike løsninger på hvordan de kan innlemmes tilstrekkelig. Observasjon av annen orden er når vi kan observere selve iakttakelsen, og ønsker å se hva andre systemer ser *med*. For eksempel betrakter det vitenskapelige systemet alderdom gjennom teoretiske begreper og perspektiver, som utarter seg i konkrete skildringer og forklaringsmodeller (Hagen, 2006:15). Paradokser oppstod for over to tusen år siden i forbindelse med annen ordens observasjoner (Luhmann, 2002:80). Til sist har man observasjoner av tredje orden, der man sammenligner ulike teoretiske konstruksjoner, samt første og annen orden, og endelig ønsker å iakttå det systemene ikke ser (Hagen, 2006:15). For vitenskapssystemet blir målsettingen med observasjoner av tredje orden å belyse utilsiktede og latente konsekvenser som systemene selv ikke observerer.

Ved innførselen av iakttakelser av annen orden oppstod to forskjellige paradokstradisjoner, en logisk og en retorisk. Den logiske tradisjonen søker å eliminere og undertrykke paradoksene, eksemplifisert med den ontologiske forskjelligheten mellom å være eller ikke være. *"Being is framed by such secondary distinctions (or categories) and not by its distinction from non-being. Being does not need to be distinguished from, or to exclude, nonbeing to be itself. It simply is, by itself (nature) or by way of creation"* (Luhmann, 2002:80). Ved å avvise varen som ontologisk metafysikk, vil man kunne ende opp med uløselige paradokser, som igjen ville medføre opphevelse av all logisk tenkning. En slik tilnærming/tenkning må derfor unngå paradokser. Dernest har vi den retoriske tradisjonen angående paradoksforståelse. Herunder skal paradoksale uttrykk *"...enlarge the frames of received opinions - therefore "para-doxa" - to prepare the ground for innovation and/or for the acceptance of suggested decisions"* (Ibid:80). For å forklare et paradoks kreves det en tankerekke som kan gi fullgode forklaringer på begge sider av

paradokset, både utenfor og innenfor rammene. Til dette er det påkrevd et medium som gir meningsfulle forklaringer på observasjoner. Luhmann foreslår mediet mening. En teoris paradoksproduksjon må ikke ses som en selvmotsigelse eller som teoretisk fallgrube, for paradokser har mening. Dette er også eneste logiske utfall i møtet med paradokser, for dersom paradokser og selvmotsigelser ikke innberetter mening, så medfører et hvert møte med selvmotsigelser til meningsløshet og tap (Luhmann, 1995:95). For Luhmann må hensikten med motsigelser vurderes etter hvor de oppstår; enten man beskjeftiger seg med operasjoner eller observasjoner.

En operasjon er naturlig nok forutsetningen for en observasjon, men motsetninger får i autopoietiske operasjoner en spesifikk form, som danner grunnlaget for seleksjon av andre operasjoner (Luhmann, 1995:359). Enkelt sagt betyr dette at motsetninger fordrer en reaksjon. Gjennom observasjoner møtes motsetninger uten tilsvarende krav til handling, men heller gjennom opplevelsen av ubestemthet. *"...contradictions has a double function in all self-referential systems, namely, to block and to trigger, stopping observation that encounters contradiction and triggering connective operations that cope with contradictions and owe their meaningfulness exactly to this coping"* (Ibid:360). Dermed er det nærliggende å anta at motsigelser og paradokser kan ses på som dynamiske funksjoner for systemenes opprettholdelse, og i så måte er det svært spennende å se hvordan paradokset kan gjøres relevant i systemoperasjonene, og derfra også drøftes med hensyn til alderdom og død.

4.0 Alderdom i systemteoretiske perspektiver

Alder er mye brukt som metaforisk understreking av karakter; en vin kan være av god gammel årgang, et hus kan bære preg av tidens tann, og vi snakker om ungdommelig pågangsmot og gammelmodige sinn. En arbeidstaker på førti sees ennå på som en ressurs i arbeidstyrken, mens en idrettsutøver på samme alder betegnes som utgått på dato. Det å bli gammel i dagens samfunn er tilsynelatende forbundet med stor uro og skepsis. Ingen vil bli gammel og bestrebelsene for å fjerne alderens spor kan fortone seg både kostbare og smertefulle. Fra reklamebransjen overøses vi av kremer og kosmetikk som fjerner rynker og grånede hår, og plastikkirurgiens utøvere tjener gode penger på å frembringe ungdommelig hud til de som har ansikt preget av livet. Det er som Datland og Solem (2000) skriver;

”Frykten for aldring og påfølgende død kan vi forsøke å skjule ved å gjøre ’dem’ forskjellige fra ’oss’, som om det i slike holdninger lå en vaksine mot selv å bli gammel. Det ligger en dyp ironi i dette, at det i fordømmene overfor eldre også ligger et nedlatende syn på seg selv og egen framtid” (Datland og Solem, 2000:13).

At et menneske kobles til alder kan få mange uttrykk, og det ligger mange forventninger, holdinger og tanker knyttet til alderdom. Derfor blir det viktig å tydeliggjøre hva som menes med alder og alderdom i et systemteoretisk perspektiv. *”Man er virkelig nødt til hele tiden at have tanken om en iagttager med i baghovedet, når man vil formulere, hva der er tilfældet, man må hele tiden iagttage en iagttager, benævne en iagttager, betegne en systemreference, nå man kommer med udsagn om verden”* (Luhmann, 2007:129). Med andre ord vil hvert system inkludere eller ekskludere individer i alderdommen systemspesifikt, gjennom systemets krav til hvilke ytelser de kan levere.

For at funksjonssystemene skal kunne påberope seg en forskjellighet fra øvrige systemer kreves det som allerede nevnt egne semantiker og logiker, samt egne perspektiv hvorfra omverdenen skal betraktes. For å analysere systemets ytre forhold til omverdenen anvendes begrepene ytelse, funksjon og refleksjon. Ytelse er naturlig nok det systemet leverer til øvrige systemer, tett i sammenheng med funksjon som er mer ”overgripende” og beskriver systemets forhold til samfunnet.

Refleksjon omhandler måten systemet reflekterer og iakttar omverdenen (Hagen, 2006:93). De indre preferanser systemene trekker på er medium, kode og program. Medier gjelder overalt, og kan best forstås som et fellesbegrep som medfører mer vellykket kommunikasjon, jamfør begrepet symbolsk generaliserte kommunikasjonsmedier. Gjennom disse mediene bidrar systemenes binære koder til ytterligere strukturering av kommunikasjonen. Og endelig vil systemets program fortelle oss hvilke fastlagte operasjoner eller anvendelsesmåter kodene skal anvendes på mediene (Hagen, 2006:93; Brekke et al., 2003:100). Denne oppgaven skrives ut i fra et paradigme, som igjen har satt føringer for de begreper og semantiker som brukes. Dette er en utfordring når man skal observere og analysere hvordan øvrige systemer forholder seg til ulike fenomener. Analysene av hvordan de ulike systemene forholder seg til alderdom og død ses gjennom en vitenskapelig konstruksjon av de særegne kodene andre systemer anvender. Det er med andre ord en iakttakelse av annen orden; iakttakelse av andre iakttakelser.

4.1 Alderdom i vitenskapssystemet

Vitenskapssystemet skal forsyne samfunnet med anvendelig forskning, og har som overordnet funksjon å frembringe ny kunnskap. En vitenskapelig publikasjon kan ses på som systemets ytelse, mens kunnskapsgestalten er systemets funksjon. For at vitenskapelig kommunikasjon skal finne sted må systemets kommunikasjon baseres på mediet sannhet. *"Vitenskapelig kommunikasjon gjør det mulig å iakttå realiteten på en særlig måte og få sann kunnskap om verden"* (Hagen, 2006:94). Kodene systemet opererer med er sant/ikke sant, og dermed kan man allerede fastslå at det foreligger en rekke interne irritasjoner - all den tid ulike vitenskapsdeltakere barrikaderer seg i ulike leire under ulike teoretiske faner. Den siste tids debatt vedrørende NRK-programmet *Hjernevask* kan illustrere dette. Her sloss enkelte biologer, litteraturvitere og sosiologer om defineringsmakt, mens det overordnede perspektivet er massemedia. På samme tid foregår det innad i subsystemet sosiologi interne debatter om hvordan samfunnet kan forstås, både med hensyn til differensieringslogiker og menneskers plass i samfunnet.

For at eldre mennesker skal innlemmes i systemet må de være gjenstand for systemets kommunikasjon, og systemet må adressere menneskene som personer, ikke kropper. Det foreligger en rekke undersøkelser av eldre mennesker der Eldres hverdag skildres og problematiseres. Mange av de vitenskapelige studiene baseres på kvalitative forskningsmetoder, som i hovedsak kjennetegnes ved få informanter og forskeren ser etter årsakssammenhenger. Når man skal få informasjon om eldre er det nødvendig for systemet å se på eldre som personer de vil (og må) kommunisere med. Eldre mennesker har således en ytelse å tilføre systemet, gjerne i kraft av biografier som en rekke studier er avhengige av. Kvalitative studier er opptatt av breddeinformasjon, og der eldre mennesker er gjenstand for undersøkelsene blir de interessante som en totalitet av egenskaper. *De gammeldagse piker* skrevet av Kirsten Danielsen (1990) er et godt eksempel på en kvalitativ studie der femten eldre kvinner skildrer sine livshistorier. Trine Medby Fosland (2004) har også i sin studie *Livsløp i endring. En sosial studie av ulike grupper Eldres fortellinger om sine liv*, gitt eldre mennesker en offentlig stemme. Eldre mennesker får i disse studiene en mulighet til å trekke på hele sin erfaringshorisont; de får fortelle om opplevelser, følelser, tanker og ideer, og selv sette dem inn i en samfunnmessig kontekst.

Kvantitative studier vil derimot fordre en noe annen tilnærming til sannhetsproduksjon om alderdom. Kvantitative studier skiller seg fra kvalitative studier ved at de ønsker å produsere generaliseringer som kan overføres til større grupper. Dermed må kvantitative studier ofte baseres på spørreundersøkelser, der man får svar på helt konkrete spørsmål om helt konkrete forhold. Eksempelvis viser analysene avledet fra NorLag-undersøkelsen statistiske sammenhenger fremfor årsakssammenhenger. Når eldre mennesker er respondenter i kvantitative studier er de det på lik linje med andre som besvarer. Man kan derfor ikke konkludere med at eldre utelukkes som gruppe.

Gjennom ulike teorier og metoder søker vitenskapen svar på en rekke spørsmål. Men også innenfor vitenskapssystemet eksisterer en rekkes subsystemer, som hvert og et forholder seg til ulike sider av vitenskapen. Naturlig nok vil ikke alle vitenskapens subsystemer rette sin kommunikasjon, eller sin ytelse for den saks skyld, mot kunnskap om mennesker. For eksempel søker enkelte av realfagene sannhet gjennom matematiske beregninger og kjemiske sammensetninger, der bare deler av den

kunnskapen de produsere kan anvendes av øvrige systemer, eksempelvis forholdet mellom biologi og kjemi; biokjemi. De subsystemene innenfor vitenskapen som leverer kunnskap om individer er derfor primært biologi, psykologi og samfunnsvitenskapene.

Biologi, læren om liv, søker sannhet om de fysiske endringene som kommer i kjølvannet av aldring, og vil dermed se på aldring ut i fra et perspektiv om genetiske disposisjoner gjennom et livsløp. ”*Grunnbetydningen av alder er tid*” (Datland og Solem, 2000:14), og når det refereres til kronologisk alder menes den tiden som har passert fra mennesket startet sitt livsløp, til det tidspunktet det befinner seg på nå (Datland og Solem, 2000:14, Fosslund, 2004:13). Herved kan man anvende antall år som betegnende for hvor gammel eller ung mennesker er, og det kan også tilsluttes alder hvor mennesker forventes å være med hensyn til livsløp. Den kronologisk alder er lett kompatibel med biologisk alder, nettopp fordi aldring kan forstås som de ”...underliggende endringsprosessene(...)uvegerlig vil ende med at den tilmålte tiden tar slutt og det hele avrundes med døden” (Datland og Solem, 2000:14). Tiden vi lever påfører kroppen endringer, og allerede i unnfangelsens øyeblikk ble kimen til aldersforandringene lagt i våre gener. De synlige endringene skjer ved at huden tilegnes rynker, håret gråner og kroppholdningen blir mer sammensunken. Vi får skjørere beinbygning, kroppsfett og muskelmasse omfordeles, urinblærens kapasitet minsker, magen blir tregere og tennene dårligere. Og som om det ikke var nok, så går også kroppens nerveimpulser tregere, noe som gjør at vi ikke responderer like hurtig på påvirkninger som da vi var i ungdommen (Ibid:33-40). Som subsystem vil biologien, sett fra et systemteoretisk perspektiv, ikke inkludere eldre mennesker som personer men som kropper. Vi husker at dette er et markant skille for Luhmann da kropper ikke kommuniserer, mens personer gjør det. Dette ser tilsynelatende også ut til å stemme godt. Biologien ser på eldre mennesker som en vev av skjelett, beinbygninger, blodårer, dendritter, hjernemasse og så videre.

Psykologien har den menneskelige psyke som forskningsobjekt, og skal dermed gi oss sanne forklaringer vedrørende våre sinn. Psykologiens syn på aldring kan forstås på flere måter. Først og fremst på de direkte følgene ved at alderen løper, noe som medfører til vekst og utvikling gjennom hele livet, men også til mer indirekte virkninger der individet etterstreber å tilpasse seg kroppens fysiske aldring. Dermed

kan psykisk aldring defineres som *"...endringer i atferd og mentale prosesser som følger alderen"* (Ibid:43). Herunder ligger personens indre aktiviteter som lagring av erfaring, tanker, følelser og drømmer, samt hvorledes personen uttrykker seg gjennom handlinger og verbale ytringer. Dette kan illustreres gjennom hvordan vi oppfatter koblingen mellom glemsomhet og aldring. Dersom en ungdom er glemsom omtales han gjerne som ukonsentrert, en 40 åring som glemmer er distré, mens en eldre person blir omtalt som senil (Ibid:49). Det er nærliggende å anta at alderen blir gjort skyldig i karakteristika som er sterkere enn det som tilfellet er. Folk flest, og gjerne også de eldre selv, har en tilbøyelighet til å si at det er *"...alderen som har krevd sin rett"* (Ibid:81). En slik sammenkobling fører med andre ord til en overestimering av alderens betydning. Psykologien har funksjonen å vise hvordan vår hjerne fungerer, herunder også vår bevissthet. Bevisstheten er et enigma som ennå er uforløst, og det er i skrivende stund ingen fullgode forklaringer eller defineringer av menneskets bevissthet. Eldre menneskers bevissthet er likeverdige forskningsobjekt som andre aldersgrupper, og det er ingen indikasjon på at psykologien ekskluderer eldre mennesker på noen andre måter enn resten av befolkningen.

Samfunnsvitenskapene kan ses på som en rekke subsystemer med samfunnet og dets aktører som forskningsobjekt, eksempelvis sosialantropologi, statsvitenskap og sosiologi. Sosiologien vil i det videre representere denne gruppen. Alder er en sosial konstruksjon, fordi *"kulturelle identiteter er alltid historiske konstruksjoner, betinget av bestemte interesser, verdier og betraktningmåter"* (Frønes og Kjølørød (red), 2003:454). Mennesker lever i og preges av det samfunnet det bor i. Med sosial aldring *"...siktet det til hvordan aldring og eldre år preges av samfunnet. Livsløpet er sosialt organisert. Viledes inn og ut av sosiale roller til ulike aldre, med tilhørende forventninger, rettigheter og plikter"* (Datland og Solem, 2000:18). En typisk rolleovergang skimtes i barnets første skoledag og pensjonistens første dag løst fra arbeidslivet. De ulike alderskategoriene – barn, ungdom, voksen, middelaldrende og eldre – knyttes til ulike samfunnsmessige forventninger om hvordan man er og bør være. Det er for eksempel forventet at ungdom trakterer byens uteliv i sene natte timer, 'mens oldemor på byen' oppleves malplassert. Tilsvarende finnes det utallige eksempler på aldersspesifikke samfunnsmessige forventninger. *"Med roller sikter vi til forventninger og oppgaver som er knyttet til en bestemt posisjon i den sosiale strukturen"* (Ibid:97). Ved tilgang til det språklige

lageret av kunnskap kan mennesker plassere og kategorisere individer i samfunnet og dermed forholde seg til dem på en riktig måte. ”*Det sosiale lageret står for meg som en integrert helhet, og gir meg på den måten virkemidler til å integrere separate elementer fra min egen kunnskap. 'Det alle vet' har med andre ord sin egen logikk, og samme logikken kan brukes til å skape orden i de ulike tingene jeg vet*” (Berger og Luckmann, 2006:61). Samfunnets kategorisering av ung versus gammel med utgangspunkt i alder, kan anvendes korrelerende med hvilke roller som tilknyttes til de ulike livsfasene (Fossland, 2004:15). Typiske roller er elev, yrkesaktiv og pensjonist, hvor hver og en av disse signaliserer underliggende betydninger. Derimot vil en inntreden i pensjonistrollen medføre vage roller. Selv om pensjonisttilværelsen er en definert posisjon innad i et sosialt system, mangler det klare forventninger om hva det vil si å være innehaver av pensjonistrollen. Fravær av rolledefinering kan også være bidragsyter til at pensjonister får svakere tilknytning til samfunnet, nettopp fordi det er ingen viktige oppgaver å fylle. En pessimistisk holding til de svake båndene mellom eldre og samfunnet kan være en forståelse av savn, tap og tilnærmet krise. Dets positive motstykke er opplevelsen av frihet. Frihet til å gjøre det man selv ønsker og til å være seg selv (Datland og Solem, 2000:101). Hvilke muligheter individer derimot har for å forvalte denne friheten er sterkt kontekstavhengig, og opplevelsen av frihet er tilsvarende subjektivt. Uansett unngår ikke eldre mennesker sosiologiens argusøyne, ikke fordi de er eldre, men i kraft av å være menneske, individ, aktør eller person.

Alderdom preges av mange fasetter innad i vitenskapssystemet. For det første er ikke alderdom et fenomen som inkluderes i samtlige subsystemer. Dette følger naturlig for hvert subsystems oppgave for samfunnet. Men i andre subsystemer er alderdom og eldre menneskers hverdag noe som er kilde til ulike former for analyser. Det være seg undersøkelser om eldre mennesker i dataalderen til hvordan de opplever en tiltredelse i pensjonistrollen. Når eldre mennesker er informasjonskilde til både kvalitative og kvantitative studier, veksler denne gruppen på å være personer eller kropper, alt etter undersøkelsens art. Uansett er det en tilbøyelighet til at kvantitative analyser vekter tyngre enn kvalitative som fremmedreferanse for øvrige systemer. Metoder som resulterer i tall og statistiske analyser er oftere anvendt som informasjonselementer, da spesielt i det politiske systemet som treffer beslutninger i henhold til generaliserbare data.

4.2 Alderdommen og det økonomiske systemet

Det økonomiske systemet anvender mediet penger i sin kommunikasjon, og de binære kodene betale/ikke betale er systemets perspektiv på omverdenen (Hagen, 2006:96). Dagens markedsøkonomi regulerer priser etter etterspørsel, noe som fører til at systemets funksjon er å effektivt fordele ressurser i samfunnet. Dermed er også systemets ytelse for samfunnet å tilfredstille behov om økonomisk trygghet, som igjen bidrar til å dekke menneskets basale behov som klær, mat og husly.

Luhmann har ikke definert et eget system som favner arbeid. Dette følger naturlig differensieringslogikken som baseres på funksjon. Dermed er arbeid noe som praktiseres innenfor hvert system, da med egne roller for arbeidstakere, arbeidsgivere, arbeidsledige og så videre. Det er med andre ord ulike systemer som inkluderer ulike yrkesroller, alt etter hvilke kommunikasjoner som foregår. Dette betyr at en kommuniserende jurist er i det juridiske systemet, en prest på prekestolen er i det religiøse systemet og så videre. Når eldre mennesker ekskluderes fra yrkesaktivt liv, ekskluderes de i kraft av tidligere roller innad i systemene. Dermed vil en frarivelse fra arbeidslivet være systemspesifikk for det enkelte individ. Når jeg likevel har valgt å omtale Eldres tilgang i det økonomiske systemet gjennom yrkesdeltakelse, er dette i samsvar med at yrkesrollen også må ses i sammenheng med penger, uttrykt som å motta penger over lønnseddelen. Eldre mennesker deltar ikke tilsvarende andre aldersgrupper i yrkeslivet, det er som Rudolf Stichweh skriver; *"...i siste instans beror det alltid på spørsmålet om tilgangen til arbeidsmarkedet og alle eksklusjoner er underordnet og er avledet fra dette"*⁹ (Stichweh:4). Gjennom markedssystemet tilkjennegis mennesker økonomiske ressurser, gjerne som utøvere i arbeidslivet, og derfra også muligheten til å kjøpe seg tjenester fra øvrige systemer. Når muligheten for lønnet arbeid forvitret kompenseres dette gjennom politiske beslutninger om pensjon og øvrige trygdeytelser. Det er med andre ord en kombinasjon mellom tilgangen på økonomiske ressurser og de politiske beslutninger som fattes ved fravær av sådanne, som bidrar til inklusjon og reinklusjon.

⁹ *"...in letzter Instanz gehe es doch immer um die Frage des Zugangs zum Arbeitsmarkt und alle anderen Exklusionen seien dem nachgeordnet und davon abgeleitet"* (Artikkel på nett, se henvisning)

De fleste eldre har større formue enn mennesker som er under 35 år. Men de har langt mindre å rutte med enn aldersgruppene fra 36-66 år. I gjennomsnittet har hver over 67 år rundt 600 000 i oppsparte midler, mens de over 80 har anslagsvis 450 000. Samlet sett fremstår eldre som en kjøpekraftig gruppe (Statistisk årbok 2009, Tabell 196). Hvor mye av formuen som tilskrives eiendom vites ikke, og dermed får man ikke et konkret svar på eldres økonomiske situasjon. En annen tilnærming blir derfor å se inntektsgrunnlaget til eldre mennesker, og her blir skillet langt klarere. Sammenlignet med alle aldersgrupper har mennesker over 80 år langt lavere inntekt enn øvrige aldersgrupper, mens de i kategorien 67-69 år havner mellom de eldste på 80 og de som er under 24 år. Ulikhetene forsterkes når man ser på enslige eldre (Statistisk årbok 2009, Tabell 192). Den norske velferdsstaten har trygdeordninger som gir alle mennesker som ikke er yrkesaktive, kapital til å opprettholde sine primære behov og et minimum av standarder. Slik jeg ser det kan man ikke påstå at eldre mennesker som kollektiv er utstøtt fra det økonomiske systemets kommunikasjon, men minstelønnsordninger medfører at ikke alle har økonomiske muligheter til å delta tilsvarende andre i samfunnslivet. Derimot vil minstepensjonisters dårlige økonomiske tilstand problematiseres og oppleves som støy for systemkommunikasjonen, noe som uttrykkes gjennom massemediesystemet.

I Norge representerer de over 67 år anslagsvis 600 000 mennesker, noe som utgjør 13- 14 % av den norske befolkningen. Trekker vi gruppen eldre ned til 62 år, som er alderen der en stor andel kan gå av med avtalefestet pensjon, kan man estimere en eldrebefolkning i Norge på 900 000 (Statistisk årbok, 2009). Når eldrebølgen rammer oss som sterkest, rundt 2030-2040, vil eldrebefolkningen utgjøre 21 %, og noe høyere om man anvender 62 +. Dette i henhold til framskrivninger utført av Statistisk Sentralbyrå (www.ssb.no). I tillegg vil andelen over 80 år - de som kanskje er mest pleietrengende, øke med 8-9 prosent. Det framskrivninger påpeker er at vi vil få en særlig markant økning i antall mennesker over 90 år, da spesielt i perioden 1998-2010 og 2020-2050. Samfunnet som helhet er derfor nødt til å ta inn over seg de demografiske endringene det står stilt ovenfor, slik at det kan møte utfordringene som kommer på en adekvat måte. Demografiske forhold endres i et tidsperspektiv og det forventes et stort press på norsk økonomi når dagens middelaldrende entrer pensjonisttilværelsen, og endrer sin status fra yrkesaktive skattebetalere til mottakere av pensjon og andre trygdeytelser. Når det økonomiske systemet skal levere ytelser i

form for behovtilfredsstillelse, er det sannsynlig at eldrebølgen gjør det besværlig for det økonomiske systemet å kunne levere nettopp dette. Når pensjonsalderen stadig synker, medfører dette en "...devaluering av eldre menneskers samfunnsmessige verd (...) og fremstår ofte som en økonomisk byrde for fellesskapet..." (Fossland, 2004:42). I en verden preget av markedsliberalisme, der liketil bestemor skal ut på anbud, er det betimelig å stille spørsmålet om markedsøkonomien er tilrådelig, i hvert fall i den utstrekningen den har hatt til nå. Markedsliberalismen er en suksesshistorie som begynner å slå sprekker. Økonomiske krisetilstander verden over og store økonomiske systemers fallitterklæring fordrer et noe annet syn enn hallelujastemningen som til nå har preget den økonomiske kommunikasjonen.

4.3 Alderdommen og det politiske system.

Makten er mediumet befestet i det politiske systemet. Makt til å treffe kollektive beslutninger, eksempelvis lover og bevilgninger (Reese-Schäfer, 2009:104; Hagen, 2006:95). Et viktig kjennetegn ved det politiske system, og som er viktig med hensyn til dets differanse fra det økonomiske system, er makten til å frembringe negative sanksjoner. "*Negative sanksjoner kommuniseres via trussler eller blir rett og slett antesipert, slik at det ikke lenger er behov for en eksplisitt trussel*" (Luhmann i Reese-Schäfer, 2009:104). Det politiske systemet opererer med kodene opposisjon/posisjon(regjering) hvorfra omverdenen betraktes. Opposisjonen står i evig kamp for å komme i posisjon, og derfra utøve politisk makt med den konsekvens å treffe gyldige beslutninger med politisk gyldighet.

Norge er et demokrati, noe som betyr at det er folkets vilje gjennom valg, som avgjør hvilke av de politiske partiene som skal sitte i regjeringsposisjon. Den politiske kampen blir derfor kamp om velgere, som naturlig nok er innfallsporten til makt. I Norge har vi 18-års grense for å kunne delta i politiske valg, men det foreligger ingen øvre grense. Når det per dags dato er anslagsvis 900 000 mennesker over 62 år, så ligger det mye politisk makt i denne velgergruppen. I tillegg er det tallfestet at eldre mennesker er ivrige valgdeltakere, og i langt større grad enn yngre. I 2005 benyttet hele 88 % av befolkningen over 60 år sin stemmerett, mot bare 55 % av førstegangselverne (www.ssb.no). Vektleggingen av eldre stemmegivere kommer

tydelig fram i forbindelse med valgkamper, der eldreomsorgen, pensjonsordninger og verdig alderdom problematiseres, og de ulike partiene fremmer ulike løsninger som skal gagne den eldre befolkningen. Det er dermed liten sannsynlighet for at det politiske systemet foretar eksklusjon av eldre, da det ville være kontraproduktivt. Med andre ord er eldre mennesker inkludert i systemet når de har roller som velgere i systemet, noe de har på lik linje med nesten alle over 18 år som bor i landet. Eldre mennesker er også publikumstilknyttet til det politiske systemet, da politisk kommunikasjon ofte retter seg informativt til populasjonen som helhet. Derne er det selvsagt også en rekke meddelelser som er eksplisitt myntet på eldrebefolkningen, eksempelvis de ulike sidene av seniorpolitikken.

4.4 Alderdommen og rettsystemet

Rettsystemet utgjøres først og fremst av utsikten til kontroll over kommunikative prosesser. Hendelser er i utgangspunktet kilde til rettsystemets kommunikasjon i det øyeblikk de endrer rettsstilling, og i så måte endrer (operasjonaliserer forskjell) konsistens fra kontinuitet til diskontinuitet (Luhmann i Jacobsen, 1995:140-141). Det er med andre ord hendelser som anses som relevant for rettsystemet, som inngår i systemets kommunikasjon.

Rettsystemet opererer med kodene lovlig/ulovlig, og betrakter verden ut i fra hvorvidt noe er rett eller ikke (Hagen, 2006:95). Hensikten med rettsystemet er å bidra til konfliktløsning, ved å forsyne samfunnet med lover og forskrifter om hva som er lovlig og ulovlig. Dermed er rettens funksjon forventningsstabilisering. I tillegg mener Luhmann at den binære koden er tilført et ytterligere supplement gjennom de binære kodene tillatt/forbudt (Luhmann, 1995:375). I den norske forvaltningen skal lover og forskrifter vedtas av det politiske systemet, mens rettsystemet tolker og skaper presedens i saker det kommuniseres over gjennom ulike rettsinstanser (Hagen, 2006:95). *"As soon as someone appeals to the law, communicative material is sorted. Texts become relevant, other cases consulted, the opinions of specific authorities become important"* (Luhmann, 1997:375) Et interessant poeng som Luhmann påpeker er hvordan dagens rett har vridt seg fra å regulere handlinger som allerede er utført, til å introdusere konfliktpotensialer i

forkant av deres eksistens. *"Ret består i en udnyttelse af konfliktperspektivet til dannelse og reproduktion af overensstemmende (...)generaliserede adfærdsforventninger"* (Luhmann i Jacobsen, 1995:153-154). Konflikter kan håndteres av retten, og ved stadig å tilegne seg nye konflikter, opprettholdes systemet. Dette kan også ses på som stadige tilstrebelser etter nye konflikter, og Luhmann mener også at det er en reell fare for velferdsstaten å stadig oppfinne nye rettsområder, og på den måten medføre mer lovbrutersk adferd. For Luhmann skiller rettssystemet seg fra andre systemer fordi det på en side er normativt lukket, og på den andre siden kognitivt åpent (Ibid:144). Når rettssystemet er normativt lukket må dette forstås som at det kun er systemet selv som kan forsyne seg selv med rettlige, normative egenskaper, og derfra konstitueres disse som elementer innad i systemet. Når systemet er kognitivt åpent ligger dette, som for øvrige systemer, en mulighet til å ta inn over seg de ytre omstendigheter.

Ulovligheten i å diskriminere eldre arbeidstakere er utformet i lovtekster som har den hensikt å regulere arbeidslivet. Arbeidsmiljøloven skriver eksplisitt at mennesker under 70 år ikke kan forvente urettferdig behandling, og man kan trekke arbeidsgiver for retten dersom så er tilfellet (www.lovdatabank.no). Aldersdiskriminering kan forstås som *"...negativ forskjellsbehandling som følge av stereotype negative oppfatninger og følelser overfor eldre"* (Andenæs, 2009:19). Lovteksten har kommet i stand gjennom tidligere Stortingsvedtak, og muligens som et resultat av tidligere tiders kommunikasjoner. Et noe interessant poeng er at i selveste "moderorganisasjonen" LO, som har vært en mektig pådriver til arbeidsmiljøloven, selv har satt et aldersmessig tak på 60 år for LO-ledelsen (Andenæs, 2009:22). Hvorvidt LO's praksis dermed bryter norsk lov får være for andre for å diskutere, men signalene dette sender ut er tydelige; man er gått ut på dato når man runder 60 år.

Eldre mennesker er grovt sett ikke adressat, mer enn andre mennesker, når det kommer til rettssystemets utfoldelse og kommunikasjoner. Som fremmedreferanser fordrer de heller ikke nevneverdige forstyrrelser enn det som er vanlig for alle mennesker. Det er ikke enkelt å finne statistikk som eksplisitt viser andelen eldre lovbrutere, da statistiske tabeller ofte setter aldersgrensen fra 50 år og eldre, mens øvrige aldersgrupper avgrenses med to, fem og ti år (Statistisk årbok 2009, Tabell 153).

4.5 Alderdommen og familiesystemet

"Familier (det vil i dag si: intimrelasjoner i al almindelighet) profiterer parasitært på de strukturelle koblingers støjfrihet" (Luhmann i Jacobsen, 1995:80-81). Kjærlighet er mediet i familiesystemet og verden anskues gjennom kodene elske/ikke elske. Systemets funksjon er dermed å inkludere mennesker på et personlig grunnlag, og kommunikasjonen er basert på intimitet (Hagen, 2006:96). I den kompleksiteten individet møter, i samfunnets konstituerende verdensmuligheter, er det et økende behov for å begripe en *"...fortrolig og hjemlig nærverden (...) som man stadig kan tilegne sig"* (Jacobsen, 1995:55). I familiesystemet gjøres mennesket helt, for det er kun i familiesystemet at mange av de innerste tanker og drømmer kommer til uttrykk. Ikke minst kan intime informasjon kommuniseres mer vellykket. Det er i familiesystemet grunnlaget dannes for selvrealiserende fostring.

Dagens eldre vokste opp under helt andre forhold en de som vokser opp i dag, og de fikk overvære innførselen av en rekke nyskapninger som gjorde livet innenfor (og utenfor) familiens rammer lettere. Elektrisk strøm medførte en rekke arbeidsbesparende innretninger som vaskemaskinen, komfyren og støvsugeren. Etter hvert ble også radioen og fjernsynet allemannseie, og verden kom inn i de tusen hjem. På grunnlag av velferdsstatens modernisering oppstod det på 1960-tallet et individualiseringstrykk, der kollektive livsmønstre ble fraristet sin sosiale betydning, nettopp fordi frihet og likhet skulle oppnås i nye, mer universelle former enn tidligere. Kjønnrevolusjonen bidro til strukturelle endringer i familiesituasjoner og den kjønnsbestemte arbeidsdelingen opphørte (Beck, 2004:61-62). Dagens familiestrukturer har endret seg fra den gang dagens eldre stiftet familie. Familiene var ofte større, fordi barnekullene var større og flere generasjoner bodde under samme tak. Det har vært en gradvis minking av antall barn i familiene. I dag er det vanligst at barn har et søsken. Størrelsen på barnekull har betydning for eldres hverdag fordi dagens eldre ofte er besteforeldre og oldeforeldre, og når øvrige roller i samfunnet forvitrer eller forsvinner, kan rollene som besteforeldre eller oldeforeldre gi nye oppgaver. Ser man eksempelvis tilbake til 1950-tallet, var familiene ofte preget av bunntunge tregenerasjonsfamilier, der mange barnebarn konkurrerte om besteforeldrenes oppmerksomhet. Nå forventes vi å leve lengre og vi får færre barn. Dette medfører til at mange familielinjer i dag er topptunge, med flere besteforeldre

enn barn (Hagestad og Herlofson, 2009:44). I dag har 90 prosent av foreldre til mindreårige barn, en eller begge foreldrene i livet. Dermed er det en mulighet til barnefamilier å få hjelp og støtte, noe de også gjør i henhold til en besteforelderstudie utført i 2006 (Ibid:45). Denne vinklingen viser eldres avhjelping til yngre familiemedlemmer, da med hensyn til hjelp til barnepass, oppdragelse og det å stille opp når behovene melder seg.

Men hjelpen kan gå begge veier. I artikkelen *Ansvar for gamle foreldre - fra holdninger til handlinger* (Herlofson, et al., 2009) vises sammenhengen mellom de holdninger voksne barn har til å yte hjelp og ansvar for sine foreldre, til praktisk handling. Grovt sett viser artikkelen positive holdninger til å yte hjelp til eldre foreldre, og det settes tilsvarende gjerninger bak holdninger. Tallenes tale viser også at det i hovedsak er eldre kvinner som mottar hjelp (Herlofson et al., 2009:36-43). Årsaken til at eldre menn får mindre hjelp av sine barn kan bunne i demografiske forhold, som at menn gifter seg med yngre koner, samt at de lever kortere. Menn har med andre ord støtte av sin partner til sin dødsdag, men kvinner oftest sitter igjen som enker. Dette underbygges av statistisk materiale fra 2009, som viser at Norge har 168 880 enker og 38 617 enkemenn i alderen over 67 år (Statistisk årbok 2009, Tabell 59). Et annet moment som kan nevnes i denne sammenhengen er voksne barns behov for å passe på sine foreldre. Øyvind Nøhr viser at eldre mennesker anvender telefoni som et trygghetsselement til omverdenen. Mange eldre får mobiltelefon i gave, for på den måten være tilgjengelig til alle døgnets tider, og begrunnelsen ligger i tryggheten som oppleves både av de eldre selv og ikke minst av de barna som kjøper dem (Nøhr, 2006:73). I dette tilfellet spesifikt, ser man at inklusjon, her representert som tilgjengelighet via mobiltelefoni, representerer en inklusjon i familiesystemets kommunikasjon. Tilsvarende er det også lett å trekke dette til integrasjonsbegrepet, fordi inklusjonen medvirker til tap av frihetsgrader. Straks man er mottakelig for samtaler, og stiller seg til disposisjon for samtaler, begrenses de eldres handlinger, om enn på en noe subtil måte.

Artiklene illustrerer et viktig poeng, og det er når det ytes hjelp, både opp og ned i generasjonene, så forutsetter dette kommunikasjon. Når familiesystemet anvender koden elsket/ikke elsket, så er det herfra dets logiske resonnementer utløper fra. I familiesystemet foregår de intime relasjonene, og fortrinnsvis bør man gifte seg av

kjærlighet, og igjen yte kjærlighet til sine arvtakere. Mennesket er dermed langt mer avhengig av parforholdet enn tidligere for å få oppfylt behovet om intimitet. Men det er ikke bare roser i paradiset, for når to biografier møtes preges intime relasjoner av spenning og kamp mellom kjønnene. Dette illustreres blant annet av fremveksten av ekteskapsrådgivere og høye skilsmissetall (Beck og Beck-Gernsheim, 1995:53). Luhmann mener tilsvarende at ekspertroller problematiserer familiesystemet, de medfører støy og derav irritasjoner (Luhmann i Jacobsen, 1995:89) .

Å bli født inn i en familie kan nærmest anses som en enveisbillett, og det fordrer tunge konflikter for å utelukke mennesker fra familiesystemet. Inklusjonen er dermed personlig, og ikke tuftet på kravet om å levere en ytelse til systemet. I tillegg mener Luhmann at de konfliktene som foregår i familiesystemene er av en annen art enn i øvrige systemer. Spesielt når enkelte familiemedlemmer endrer sine personlige interesser, trenger dette ikke være forenlig med øvrige familiemedlemmer (Luhmann, 1995:351). Men, der irritasjoner og støy i andre systemer oppleves mer eller mindre tilfeldig, er irritasjoner i familiesystemet ofte en anledning til læring, og dermed i større grad reflektert (Luhmann i Jacobsen, 1995:82). Dette betyr at familiære diskusjoner inkluderer subjektive opplevelser som eksempelvis spørsmålet; "Hva følte du når jeg sa ..?". Dermed er familiekommunikasjon ekstremtilfeller av farlig kommunikasjon (Ibid: 87). I dette ligger en antakelse om at familiekommunikasjonen skaper et eget språk, en kodeks for hva man prater om og hva som derimot er tabuer. Balansen mellom innlemmelse og frarivelse finnes internt i systemet, og dermed også en innebygd terskel for konflikt (Ibid:87). Det foreligger alltså en fare for å kaste de brennhete temaer inn på banen, for dermed skape store irritasjoner, med muligheten for påfølgende eksklusjon.

Eldre mennesker anses ofte som familiers overhoder. De som bærer familiehistorien med seg, og ikke minst som familiesystemets overhode. Like fullt kan familiesystemene velge å ekskludere eldre mennesker ved at de overlates til seg selv, og anses som mer en byrde enn en ressurs. I familiesystemet kan dette gi seg utslag i konflikter, både av praktisk og emosjonell art. Men tallenes tale nevnt over taler i mot dette synet. Visstnok så er det enkelte grupper eldre som ekskluderes, men da gjerne i kraft av at de mangler familiesystem.

4.6 Alderdommen og utdanningssystemet

Utdanningssystemet har til oppgave å utdanne og danne mennesker. Representanter for systemet er kommunikasjoner levert av en rekke utdanningsinstitusjoner, som gjennom en rekke program bidrar til at individer får økt kompetanse. Delsystemet utdanning er sterkt avhengig av menneskers livsløp. Som elev er man pålagt å begynne skolen i fem – seks års alderen, og så må man innfinne seg ved pultene sine til ungdomsskolen er ferdig når man er rundt seksten år. Deretter er deltakelse mer eller mindre frivillig. Det er som Hagen skriver; *"Med samfunnets økte informasjonsproduksjon vokser behovet for læring, og "elev" blir en rolleposisjon som også voksne må innta med ujevne mellomrom"* (Hagen, 2006:96). Dette samsvarer med begrepet livslang læring, et begrep som har fått økt fokus i dagens samfunn og kan sees i sammenheng med mylderet av kurstilbud og etterskolering som presenteres mennesker i arbeidslivet. Livslang læring forutsetter en brukertilpasset opplæring, der hvert enkelt individs ønsker og evner må vektlegges (Nøhr, 2006:86). Tilbud til kurs og etterutdanning koster penger, og mange arbeidsgivere synes derfor det er enklere å ansette nyutdannede heller enn å fornye de eldre ansatte ved å tilby dem etterutdanning og opplæring (Solem, 2007:9, 22, 24). Dette slår ikke positivt ut for eldre arbeidstakere, når man i tillegg vet at *"...kognitive aldersforandringer viser seg også at hastigheten i tilegnelsen av nytt stoff blir lavere - læring tar lengre tid"* (Ibid:19). Et virkemiddel til å øke arbeidets attraktivitet er inklusjon i opplæring og omstilling (Ibid:46). Som en utopi ligger tanken om et arbeidsliv som verdsetter den ansattes kvalifikasjoner og erfaringer, og et arbeidsliv som tilpasser oppgavene/utfordringene til individene etter deres egne preferanser og behov, uavhengig av hvilken alderskategori de tilhører.

I en studie utført av Øyvind Nøhr, *De kompetente eldre. Aldring og digital kompetanse - konflikt eller lykke* (2006) ser han på hvordan den eldre befolkningen forholder seg til IKT, her forstått som datamaskiner og mobiltelefoner. Dette er gjort gjennom seks fokusgruppeintervjuer, etterfulgt av spørreundersøkelse blandt 659 eldre. Oppsummert er det 82 % av de over 60 år som ikke bruker data, og dermed er gruppen 60+ ikke *"på vei inn i informasjonssamfunnet i samme tempo som yngre er"*

(Nøhr, 2006:9). Når mennesker mangler digital kompetanse er det en risiko for at man faller utenfor deler av samfunnslivet.

Utdanningssystemet skal i tillegg til å levere utdanning, også formgi dannelse. Dette illustreres i Nøhrs undersøkelse, der han skriver digital dannelse er "*...å utvikle evnen til å forstå og bruke informasjon i mange formater fra en rekke ulike kilder når det blir presentert gjennom bruk av IKT*", videre skriver Nøhr "*...digital dannelse kan forstås som å knytte selvet til verden ved hjelp av IKT*". (Nøhr, 2006:11). Når 45 % i aldersgruppen 70-79 år har deltatt i opplæring i bruk av datamaskin, sitter man ikke igjen med tanken om at eldre mennesker er totalt utelatt fra den digitale hverdagen. Det er nok mange i andre alderskategorier som heller ikke behersker IKT. Det som demed er mer interessant for denne oppgaven er at det er veldig store forskjeller mellom de ulike eldre aldersgruppene. Kun 14 % av de over 85 + hadde mottatt slik opplæring. Tilsvarende skiller innad i aldersgruppen finner vi også angående bruk av mobiltelefon (Nøhr, 2006:70). Dette er med på å bekrefte antagelsen om at alderdom gradvis fører til mer og mer eksklusjon.

Når eldre mennesker ikke behersker IKT tilsvarende yngre, ligger det et potensial til kommunikativ eksklusjon, gjennom digitale skiller. Viktige oppgaver som samfunnsborgere er knyttet til dataverktøy og mobiltelefoni; alt fra avlesing av strømmåleren, levering av selvangivelsen til kjøp av flybilletter. Dette betegner Nøhr som hverdagsdigitalisering (Nøhr; 2006:15) Når 84 % av den eldre befolkningen ikke behersker hverdagsdigitaliseringen, er dette helt klart å anse som en fallitterklæring for funksjonen til utdanningssystemet i dette henseende. Informasjon om manglende IKT-kompetanse retter seg mot utdanningssystemet, og kan virke som irritasjoner, som igjen fordrer respons. Oppslutningen rundt informasjonstilganger som IKT presenterer kan også vise til menneskers frivillige eksklusjon. Når eldre mennesker ble spurt hvorfor de ikke ville delta i IKT-aktiviteter, svarer 91 % at de føler seg for gammel for å lære. Dernest mener 52 % at de klarer seg uten (Nøhr, 2006:69). Når de føler seg for gamle kan dette være et utløp for den sosiale konstruksjon av alder, men også som uttrykk for at eldre mennesker ikke helt ser poenget med å sette seg inn i teknologi de nødvendigvis ikke har tid nok igjen av livet til å anvende. Når de mener de klarer seg uten, så kan dette forklares med subjektive erfaringer: Livet går helt fint uten.

4.7 Alderdom og massekommunikasjonssystemet

Massekommunikasjonssystemet skal gjennom ulike informasjonsutbredelser gi opplevelsen av felles realitet. Dette gjøres gjennom nyheter, underholdningsprogram og reklame, og hva som formidles avhenger naturlig nok av hendelsers informasjonsverdi (Hagen, 2006:95, 97). Massemedier forsyner øvrige systemer med informasjon, både om verdensbildet og ikke minst får systemene muligheter til å betrakte seg selv fra utsiden. Luhmann skriver selv; *"Whatever we know about our society, or indeed about the whole world in which we live we know through the Mass media"* (Luhmann, 2000:1). Naturlig nok ligger det stor risiko i en slik overgivelse til massemediesystemet som selektivt sorterer nyheter etter deres verdi for publikumstall og opplag. Mennesker har ikke tilgjengelig alt som foregår i den virkelige verden, og derfor kan vi aldri helt fastlå om mediebildet gir oss sannferdige skildringer eller om de er produkter av kreative vinklinger (Rasmussen, 2001:4). Ole Thyssen (2000) poengterer at det skrevne ord har et integrasjonspotensial, som øvrig kommunikasjon, nettopp fordi den stabiliserer kommunikasjonen (Thyssen, 2000:11). Mennesker kan iaktta samfunnet gjennom massemediesystemets perspektiv, for så å kunne bidra ytterligere i tilsvarende kommunikasjonssekvenser.

Mediene formidler informasjon om hva som anses som nyheter og fokusområder i samfunnet. Ikke minst leverer mediene kulturuttrykk og holdninger som forteller mottakeren noe om forventningsstrukturer individene må forholde seg til. Når alderdom kan forstås som en sosial konstruksjon, er det nærliggende å foreslå at noen av disse konstruksjonene er skapt i medias bilde, eller at konstruksjonene utvikler og videreføres i pressen. Underforstått vil dermed nyhetsartikler, reportasjer, reklame og ikke minst frekvenser av omtale være alderdomskonstruktører. Det er som Danielsen og Valset skriver; *"Media tar tiden på pulsen. Media er derfor et strategisk inntak til å studere moderne alderdomskonstruksjoner"* (Danielsen og Valset, 2004:8). Når eldre mennesker tematiseres i massemediesystemet blir det viktig å få frem hvilken informasjonsspredning som foreligger om de eldre. Hva er det massemedia leverer som fremmedreferanse til omverdenen?

I artikkelen *Se der hacker bestefar, eller bestemor på anbud, Avisene og de eldre* (2004) skriver Kirsten Danielsen og Kirsti Valset om avisenes presentasjon av eldre.

Hensikten med artikkelen er å vise hvordan medias uttrykk er med på å konstruere våre bilder av eldre, samtidig som utsagnene kan få følger for eldres selvoppfattelse. De valgte å studere fremstillingen av eldre i norske løssalgaviser, riksdekkende i Dagbladet og Aftenposten, og i lokalavisen Bergens Tidende. Aviser og andre medier som fjernsyn, radio, reklame, internett etc, er viktige premissleverandører for hvilke bilder som skapes. Når medias bilde av eldre mennesker tynges ned av negative, entydige og stereotype bilder, fremstår alderdommen som problemfylt og besværlig, og definitivt noe som lager tydelige skiller mellom dem og oss. Det er også verdt å merke seg at aviser er avhengig av opplag, TV-kanaler av seere og radioprogrammer av lyttere. Sensasjonsnyheter og ytterpunktene blir derfor favnet med begge hender, mens en mer nøktern fremstilling foreligger som små notiser. Derfor er det naturlig nok risikabelt å anvende mediebildet som troverdig informasjonskilde.

Det foreligger stereotype aldersforventninger som prosederer de bilder og mentale forestillinger vi har om grupper, og som ofte viser seg å være feilaktige. Danielsen og Valset definerer stereotyper som; *”...gale eller uriktige forestillinger uten rot i virkeligheten, eller at disse forestillingene er svakt empirisk forankret. Men det blir først stereotypier når den eller de egenskaper gruppen tillegges virker ekskluderende. En stereotyp blir noe midt i mellom en generalisering og en fordom”* (Danielsen og Valset, 2004:10) Dette illustreres gjennom vår forestillingen om pleietrengende eldre, der 50 prosent av avisomtalen om den eldre befolkningen fokuserer på de pleietrengende, mens sannheten er at kun en av ti eldre er innordnet ekstern pleie (Ibid:10, 27). En slik vridning av faktiske forhold understøtter en tilnærming til eldre mennesker som svakelige og behovkrevende. I en tid hvor mennesker ikke har mulighet til å favne samtlige nyhetsinntrykk, og dermed selektere essensiell informasjon, foreligger det en viss fare for et medieskapt krisemaksimerende syn på eldre mennesker.

Det er mange konstruksjoner som kranser alderdomsbegrepet, samtlige med ulike vinklinger. Vi leser om oldemor på Facebook, hører sydenpensjonistenes glade sang fra den spanske riviera og ser bilder fra nedslitte sykehjem befolket av skrøpelige eldre. Når media fungerer som bidragsyter til hvordan vi oppfatter eldre mennesker kan det skje på to måter. Stereotypisering og ved å ignorere. Undersøkelsen til

Danielsen og Valset viser at eldre ikke blir oversett, og at man derfor bør undersøke hvordan eldre mennesker blir tematisert (Ibid:20). I norske aviser omhandler oppslagene i størst grad eldreomsorgen (Ibid:21) Herunder ligger både individ og systemfokus, da oftest med en implisitt systemkritikk idet avisene retter sin oppmerksomhet på de individene som ikke mottar den påkrevde pleie. Systemkritikken på sin side innbefatter for få hender i helsetjenesten, kostnader, nedlegging og plassmangler. Dette igjen medfører en ”...samfunnsbekymring på et overordnet nivå”(Ibid:22), en systembelastning. Det er ikke til å unngå å sitte igjen med tankene og holdningene at økningen av eldre menneskers inntreden i pensjonisttilværelsen blir å ta et seigpint kvelertak på norsk økonomi, og dermed medføre et ekstremt trykk på den oppvoksende generasjon.

Ivar Andenæs (2009) har skrevet en rapport angående presseoppslag om seniorene i arbeidslivet. Rapporten er basert på en undersøkelse av 465 norske artikler i perioden 1. april 2008 og 1.april 2009, og siktet på å evaluere ulike mediale holdninger til arbeidstakere i seniorgruppen. Hele 40 prosent av den samlede omtalen av arbeidende seniorer omhandler aldersdiskriminering og pensjonering/oppsigelse (Andenæs, 2009:8). 14 prosent av artiklene i undersøkelsen handlet om påstått aldersdiskriminering i arbeidslivet, og da om eldre arbeidstakere som i kraft av sin alder ble skviset ut. Diskriminering av eldre mennesker kan anses som en del av bedriftskulturen enkelte steder, der unge mennesker får forrang til kurs og anvendelse av ny teknologi (Ibid:21). Det forelå også en rekke positive skildringer i artiklene, der ulike seniortiltak vektlegges og betegnes som positiv alderdiskriminering. Dette er derimot noe som kan snu i finansielle krisetider, og Andenæs poengterer at dårlige tider medførte avskaffelse av ulike ordninger for å holde seniorene lengre i jobb. Tilsvarende bekreftes av NOVA-forskeren Per Erik Solem, som mener at det har vært en stadig mer positiv holdning til eldre arbeidstakere, men at denne tendensen kan snu i dårligere tider med økonomisk stagnasjon (Ibid:23). I tillegg er det nødvendig å se hvem som står bak artiklene. Økonomene ønsker å fremheve de samfunnsøkonomiske fordeler med eldre i arbeid, i motsetning til eldre på trygd eller i pensjonisttilværelse, samtidig som de bekrefter at eldre arbeidstaker koster bedriftene mer i kraft av høyere lønninger, nedsatt arbeidsevne og mangelfulle datakunnskaper. Talspersoner for politiske partier og

organisasjoner er de som er mest positive til eldre i arbeid (Ibid:26). En mulig begrunnelse kan ligge i at seniorer og eldre er potensielle medlemmer og velgere.

Det som skiller rapporten til Andenæs og studien til Danielsen og Valset er at Andenæs fant et langt mer positivt mediebilde enn Danielsen og Valset. Andenæs skriver eksplisitt ”...*Ut i fra denne analysen kan det virke som pressen er seniorenns beste venn...*” (Andenæs, 2009:35). Danielsen og Valset mener derimot at pressen i hovedsak fronter saker som bekrefter de mer stereotype forestillingene om eldre som pleietrengende. En årsak kan være i at Andenæs lette etter spesifikke omtaler om seniorsaken, mens Danielsen og Valset analyserte på et langt mer generelt grunnlag. Seniorsaken frontes av de positive sidene ved å innlemme eldre arbeidstakere, nettopp som et kontrast til de pleietrengende og pensjonsmottakende eldre. Funnene er dermed ikke så overraskende, men kan gi oss et bilde på hvordan eldre mennesker presenteres i media.

Når det gjelder publikumstilknytningen til massemediesystemet er eldre som gruppe overrepresentert i enkelte medier sammenlignet med andre grupper. Mennesker som er over 67 år er de hyppigste TV-seerne og i særdeleshet eldre kvinner leser mest i ukeblader. Derimot bruker eldre mennesker mindre tid på internett (www.ssb.no).

4.8 Alderdom og behandlingssystemet

Behandlingssystemet differensieres i kraft av sin funksjon helse. Grovt sett vil behandlingssystemet stille diagnoser om hvorvidt mennesket er sykt eller friskt, og dersom et individ er sykt vil det inkluderes i systemet gjennom rollen som pasient. Den ytelsen systemet leverer er behandling av sykdom (Hagen, 2006:96,97). Behandlingssystemet skal kommunisere om helse og gjør det ved å påberope utsagn om hva vi kan gjøre for å opprettholde god helse. Typiske eksempler er røykesluttkampanjen, uttalte ernæringsråd og fokuseringen på treningens gunstige innvirkninger på kroppen. Eldre mennesker inkluderes gjennom behandlingssystemet når de er syke, noe som oftest går hånd i hånd med økt alder.

Som et subsystem av behandlingssystemet foreligger den offentlige eldreomsorgen, som tilbyr både institusjoner, boliger og hjemmetjeneste (www.ssb.no). Eldreomsorgen avgrenses etter behovet for hjelp, der de eldste eldre oftest fyller sengene i sykehjemsinstitusjoner, mens de før denne tid enten har klart seg selv, eller mottatt hjelp via spesialtilpassede boliger og hjemmehjelp. Friheten synes linært begrenset jo mer behov man har for hjelp, der eldre på sykehjem er langt sterkere underlagt de strukturerende elementer som pågår innenfor institusjonens fire vegger. Eldre over 80 år er de med mest behov for hjelp og det er en sammenheng med økende alder og behov for institusjonsplass. Rundt 84 % av eldre over 90 år bodde i 1997 på sykehjem (Logva, 1999:57). Dette er med på å illustrere at desto eldre man blir, desto mer befolker man institusjonene, og handlingsrepertoaret begrenses mer og mer.

Aktiviteter og deltakelse i sosiale sammenhenger henger sammen med helse og ikke minst tidligere død. I en undersøkelse av Fyrand fra 1994, påpekes en klar sammenheng mellom nettverk og helse. Tilsvarende er det en sammenheng mellom sykdom, helse og dødelighet og antall sosiale kontakter (Fyrand i Nøhr, 2006:42). Dermed vil veien mot den finale eksklusjon, alderdommen, være brolagt med en rekke elementer som forsterker alderdommens negative konsekvenser. Sagt på en annen måte. Jo nærmere man kommer døden, dess mer ekskludert er man. Jo mer ekskludert man er, så blir også helsa dårligere. Og når helsa blir dårligere, så medfører dette ytterligere eksklusjon.

4.9 Alderdom i det religiøse systemet

"Den (religionen, e.a.) er et funksjonssystem for seg, og kun deltakelsen i dette funksjonssystemet garanterer de religionsspesifikke sikkerheter" (Luhmann i Reese-Schäfer, 2009:119). Det religiøse systemet opererer med kommunikasjoner som avgrenses av kodene immanens/trancedens. Disse begrepene er ikke entydige, og enklest forstått er trancedens det som er overgripende/hinsidig, mens immanens er "jordfast" og knyttet til denne siden. Systemets ytelser til samfunnet gjenspeiles i prestens trøstende ord eller i misjonærers utrettelige misjonsvirksomhet. *"Religion reduserer kontigens, eller usikkerhet, fordi den svarer på de evige spørsmål om liv*

og død, begynnelsen og slutten på alt” (Hagen, 2006:97). Et slikt perspektiv krever troende individer, noe langt fra alle er. Systemets ytelse er ikke livsnødvendig, og man kan problemfritt reise gjennom livet uten deltakelse i systemet. Man trenger ikke religionen til verken trøst eller meningsforklaringer, og Luhmann skriver ironisk *”Man kan høyst si at religionen burde holde seg klar i tilfelle noen kommuniserere slike behov”* (Luhmann i Reese-Schäfer, 2009:122). Dette må oppleves problematisk for systemet, som må bekrefte sin eksistens både for seg selv og for omverdenen.

Som utgangspunkt retter religionssystemets sin kommunikasjon mot alle. Det vil si at det ønsker en breddeopplutning i befolkningen, for dermed kunne opprettholde sitt eksistensgrunnlag. I Norge er man automatisk inkludert i statskirken ved fødsel, der eksklusjon må skje på frivillig grunnlag, og gjennomføres ved å sende inn papirer som avkrefter kristen tro.

4.10 Alderdom og kunstsyste

Lik det religiøse systemet dekker heller ikke kunstsyste

basale behov, og kan også å anses som "unyttig" i så måte. Luhmann har selv slitt med å utrede systemets distinksjonsdragninger mot omverdenen, da kodene vakkert/stygg, også kunne overføres til å gjelde mennesker, som også kan være vakre/stygge (Reese-Schäfer, 2009:142-141). Hvorvidt et kunstverk er vakkert eller stygt, så er det gjennom disse kodene kunstsyste

betrakter omverdenen. Systemet har som overordnet funksjon å øke vår opplevelse av realitetene, ved å lage avtrykk som fiksjoner eller realiteter (Hagen, 2006:97). Illustreres dette ved ulike verk, ser man skillet mellom Star Wars-triologien og Gaudis formfulle byggverk.

For at mennesker skal inkluderes i kunstsyste

så må det frembringe kunst det er verdt å debattere om, eller frembringe kunstkritikk for å opprettholde systemets kommunikasjon. I så måte har jeg ikke funnet bekreftende informasjon om at det foreligger eksplisitte eller implisitte eksklusjonsmekanismer som retter seg mot alderdom som en kategorisert gruppe.

5.0 Død

”En person er død når det foreligger sikre tegn på total ødeleggelse av hjernen med et komplett og irreversibelt opphør av alle funksjoner i storehjerne, lillehjerne og hjernestamme. Varig hjerte- og åndedrettsstans er sikre tegn på total ødeleggelse av hjernen” (Forskrift om dødsdefinisjon, § 1).

Uten oksygen dør hjernen og da opphører vår eksistens. Vi er ikke mer, foruten vår kropp som enten sendes til kremasjon eller legges i jord. Men selv om vår fysiske eksistens bortfaller, kan våre avtrykk videreføres i generasjoner. Slik Luhmann ”lever videre” når vi anvender hans teorier, eller Bach og Beethoven når deres komposisjoner fyller konsertsaler.

Psykiske systemer er forgjengelige mens de sosiale systemer består. *“Complex societies are stable precisely because they can be broken down; they acquire permanence because their composition can change. They outlast the death of individuals”* (Luhmann, 1997:407). Det mest åpenbare og endelige problemet som oppstår i bevissthetssystemenes autopoiesis er døden. Det er som Luhmann skriver; *“One can imagine one`s death as the end of life, but not as the end of consciousness”* (Ibid:276). Et autopoietisk system skaper og opprettholder seg selv med den idé å fortsette inn i fremtiden. Men vissheten om en endelig finale forstyrrer bevisstheten. For å si det mer presist; det elementet døden representerer er uforenelig med autopoiesis, fordi bevisstheten er avhengig av en fremtid, og det er problematisk å forestille seg hvordan den bare kan stoppe opp. Autopoiesis postulerer et særegent forhold mellom individualisering og dødssemantiker, hvilket betyr at dess mer individuelt og autopoietisk et psykisk system mener det er, desto mindre tenkbart er den finale eksklusjonen representert ved døden. Selv ikke kommunikasjon avhjelper situasjonen, og i døden er hver bevissthet overlatt til seg selv *“The difference between psychic and social systems cannot be made more brutally”* (Luhmann, 1997:277). Sosiale systemer består av kommunikasjon som forutsetter en uoverskuelig fremtid. Bevisstheten utgjør psykiske systemer og går til grunne i det øyeblikk vi trekker vårt siste sukk.

Systemene er kommunikasjon, og personer må være adressat for systemenes kommunikasjoner for å inkluderes i dem. Døde mennesker har ingenting å kommunisere med, ingen bevissthet, og er derfor fraværende i systemenes kommunikasjoner. Unntaket er det religiøse systemet som forutsetter i sin funksjon å kommunisere om døden og med døde mennesker. Det religiøse systemet skal gi bevisstheten en tro på et liv også etter døden. Dette kan vi se i Kristendommen, og det står i Bibelen; *"Gud forløser den troendes sjel fra dødsriket"*, (Bibelen, Salmenes bok, 49), videre leser man i Johannes' åpenbaring, *"Og Gud skal tørke bort hver tåre fra deres øyne, og døden skal ikke være mer"* (Bibelen, Johannes' åpenbaring, 21:4). Kristendommen skal tilby og garantere et liv etter døden, og retter også mye av sin kommunikasjon mot de døde, da spesielt gjennom sin kommunikasjon til Guds sønn Jesus. Dersom kommunikasjon med døde faller bort, vil også hele det fundamentet kirken bygger på svinne hen, fordi mye av den kristne kommunikasjonen retter seg mot bønner til avdøde Jesus Kristus.

Døden er den finale eksklusjon, men ideene om døden er også utsatt for sosial konstruksjon. *"The relationship to death changes correspondingly and demands meaning in a new way"* (Luhmann, 1997:250). Dermed må døden også anskues i et tidsperspektiv der vi på ulike måter prøver å skape en distinksjon til døden. Vår frykt for døden medfører utallige bestrebelser for å unngå den i det lengste, noe vi ser når legevitenskapen og den farmasøytiske industrien utvikler stadig nye medisiner og metoder som skal holde oss lengst mulig i livet. Til og med når vi jamfører dødsdefinisjonen er døde, holdes vi kunstig i live av pustemaskiner og ulike måleinstrumenter registrerer hjerneaktiviteten. Dødens årsaker og konsekvenser fører til en rekke systemkommunikasjoner. Eksempelvis sørger man over døde i familiesystemet, det politiske systemet formulerer proposisjoner om enkestøtte, det juridiske systemet vedtar lover for å forhindre drap og eutanasi, og økonomisystemet diskuterer økonomisk støtte til begravelser. Men den som er død affiseres ikke, og er heller ikke gjenstand for kommunikasjon. Mennesket er utsatt for en final eksklusjon.

Døden skyver vi framfor oss og distanserer oss på ulike måter i fra. Likevel er det mennesker som vil dø. I 2007 var de offisielle selvmordsdødsfallene på 509 mennesker. Blant de over 60 år tok 84 menn og 32 kvinner livet sitt. Eldre menns selvmordsfrekvens ligger en del over gjennomsnittet, mens eldre kvinners

tilbøyelighet til selvmord samsvarer noenlunde med den øvrige kvinnbefolkningen (Statistisk årbok 2009, Tabell 120). Det er problematisk å anvende selvmordsstatistikk som datamateriale fordi det ofte foreligger store mørketall. Det tallene uansett viser er at spesielt eldre menn føler livet så vanskelig at de velger døden fremfor livet. Årsakene kan vi bare spekulere i, men jeg mener at tallene kan settes i sammenheng med ensomhet, fysiske begrensninger, smerter og opplevelse av meningsløse dager. Ved passering av 75 år, opplever mange eldre en sterkere tendens til negative og depressive holdninger til egen livssituasjon (Hansen og Slagsvold, 2009:9). Dette kan være en konsekvens av samfunnmessig utelukkelse, og dermed kan samfunnsmessig eksklusjon til syvende og sist være potensielt dødelig.

Oppsummert kan man si at døden er den finale eksklusjon. Vår eksistensgrunnlag opphører, og vi har ingen muligheter til kommunikasjon eller handlinger for øvrig. Vi er fullstendig begrenset, og har ingen frihetsgrader.

6.0 Overordnet drøfting

Dette kapitlet har til hensikt å bringe oppgavens deler sammen. Innledningsvis i kapitlet settes en kortfattet oppsummering av bevissthet i samtiden, som vekter samfunnsmessige karakteristikk av betydning for diskusjonen. Deretter vil jeg gå inn på oppgavens problemstillinger, og søke svar på de spørsmålene som ble stilt.

6.1 Bevisstheten i samtiden

Vi lever i samtiden. Det betyr at alle våre handlinger, tanker og følelser må settes i sammenheng med den samfunnsmessige kontekst. Bevisstheten har den fantastiske egenskap at den forener nåtiden, fortiden og fremtiden. Slik skapes erfaringshorisonter, rasjonalitet og refleksivitet, og mennesker er langt mer en kropp av kjøtt og blod. Vår bevissthet skaper kommunikasjon gjennom kommunikasjon, ergo ligger hele samfunnsdynamikken i våre hoder.

Når mennesker av samtiden skal observere og delta i samfunnet gjøres dette under helt andre forutsetninger enn for bare femti år siden. Verden er blitt mindre. Tross stabile geografiske avstander, levnes det liten tvil om at dagens mennesker og systemer kan interagere og kommunisere på tvers av geografiske grenser. Dagens infrastruktur bidrar til at verden både oppleves og fremstår som mer fremkommelig; vi kan transporteres fysisk til alle verdenshjørner, vi kan prate med mennesker på den andre siden av kloden, og vi kan innhente en utømmelig mengde informasjon på internett. Gjennom ulike kanaler presenteres vi for et konglomerat av ulike livsstiler og kulturelle uttrykk, og av samtidens mennesker kreves det refleksivitet, noe som innebærer at vi mennesker konstant må respondere og tilpasse oss omgivelser i kontinuerlig endring. Vårt samfunn bærer preg av ungdomsdyrking, gjennom en stadig økende ungdommelighetsindustri, der man utsettes for revolusjonære kremer og sylskarp kirurgi, fargeprodukter mot grånende hår og ungdommelige klessdrakter. Det er som Berit Rostad skriver i artikkelen *Skjønnhetens tyranni: "Alderstegn er blitt en operabel tilstand"* (Rostad, 2009:38). Frykten for å bli eldre trenger ikke bare å tilskrives moderniteten, men kan også være en frykt for tidens gang som uvergelig

ender i døden (Datland, 2005:2). I tillegg har alderen biologiske konsekvenser, som en overordnet trussel om reduserte muligheter, smerter, ubevegelighet og sosial deprivasjon. Livskvaliteten er forventet å synke når man blir eldre. En ting er at helsa og sansene svekkes, men i tillegg strever mange eldre med dårligere råd, man mister yrkeslivets strukturerende funksjon, samt venner og partnere faller fra (Hansen og Slagsvold, 2009:6). Men alderen har ikke bare negative sider. Med alderen kommer gjerne en trygghet på seg selv, valgfrihet til å velge sosial omgang og frihet til å gjøre ting man ikke hadde tid til tidligere.

Bevissthetssystemer kommuniserer med hverandre og fungerer dermed som strukturelle koblinger gjennom språklige konvensjoner. Derfra kan informasjon spres mellom og i systemene. All kommunikasjon foregår mellom bevissthetssystemer, også i det nyhetsreporteren formidler bilder av en kommende flodbølge av eldre, når hjemmesykepleiere skriver avisreplikker om den sviktende eldreomsorgen, eller i det samfunnsforskeren publiserer artikler som etterlyser en mer edruelig diskusjon om eldres hverdag. Den vitenskapelige kommunikasjon bør reflektere om hvorvidt de virkemidlene de anvender i sin kommunikasjon er effektive, eller om meddelelsesformen er tilstrekkelig, fordi massemediekommunikasjonen er preget av stereotyper alderdomskonstruksjoner.

6.1.1 Vanndråper i den grå tsunami

Alderskategorien eldre er heterogen og det er stor spredning med hensyn til hvilke behov, ønsker og ressurser den eldre befolkningen har. I tillegg ser det ut til at mennesker blir mer ulike etter hvert som alderen løper videre. Datland skriver dette nokså treffende; *"Jo eldre vi blir, jo mer mangfoldige blir vi. – Vi fødes som standarder og dør som originaler"* (Datland i Nøhr, 2006:81). Årenes gang tilfører mennesker personlighetsutvikling, og de mest markante personlighetstrekk forsterkes. Årsakene til dette er flere, men spesielt endringer i dagliglivets og arbeidsoppgavenes strukturerende elementer fremheves, fordi kravene som følger av arbeidsoppgavene virker uniformerende. Utenfor disse rammene har mennesker bare seg selv å ta vare på, og derav ligger en mulighet – med tid - til å utvikle egenskaper

som medfører heterogenitet i aldersgruppen (Danielsen, 1990:182). Et hvert liv er en subjektiv opplevelse, og hvordan hver enkelt opplever alder likeså.

Dagens eldre er på lik linje med andre aldersgrupper, stilt overfor langt flere valgmuligheter enn tidligere generasjoner. Velstandsveksten som har preget den moderne tidsepoke har gitt oss bedre helse og lengre liv, men også flere livsstilsvalg og derigjennom en større aksept for forskjellighet. *"I henhold til denne tankegangen skaper individene sin biografi innenfor rammene av gitte yrkes-, virksomhets-, familie-, kjønns-, naboskaps- og nasjonsmønstre. Subjektivitet utvikles innenfor og i brytning med de tilmålte grensene for den stedbundne livssituasjon"* (Beck, 2004:96). Grensene er ikke faste, og grensene lar seg heller ikke utsettes for fare ved at mennesker overtrer disse. Derimot vil grenseoverskridelser fungere som en bekreftelse på grensenes eksistens, ved at overtredere blir betegnet og vurdert som avvik eller unntak. *"Inndragningen i ulike sosiale, institusjonelle og kulturelle nettverk fører som regel ikke til konflikter, men til en entydig sosial identitet"* (Beck, bind 1, 2004:96). Utsagnet bekrefter det Datland skriver om mangfoldighet i de eldre år. Eldre trekkes ikke inn i sosiale og kulturelle nettverk tilsvarende yngre grupper, og gis dermed en mulighet til å fravike en felles sosial identitet. Derimot stemmer Becks utsagn om entydige sosiale identiteter angående institusjonelle nettverk, fordi eldre mennesker som bor på sykehjem, de som er mest institusjonalisert, fremstår i langt større grad som en av dråpene i den grå tsunami.

Modernitetens varemerke er å skape folk til enkeltmennesker (Baumann, 2006b:46). Dette betyr at der mennesker før ble ansett som gruppe, eller et fellesskap, skal mennesket av i dag skape sin egen identitet. Denne påstanden står delvis i motsetning til vår samfunnsmessige forståelse av alderdom. For selv om det stadig påpekes at alderdommen består av individuelt mangfold, så presenteres eldre under felles parole.

6.2 Teoretiske refleksjoner

Valg av paradigme er ikke tilfeldig, og avgjør det ståsted alderdom og død betraktes i fra. Gjennom anvendelse av grunnbegreper, ligger en mulighet til å skjerpe vårt

kritiske blikk på paradigmer, og man får en mulighet til å vurdere paradigmet styrker og svakheter (Aakvaag, 2005:191). Aakvaag mener en teoretisk metarefleksjon gir muligheten for nettopp å frigjøre ambisjonsnivået, samt å øke empiriske undersøkelers kvalitet. Herunder vil integrasjon mellom teori og praksis gi en gylden mulighet til å teste paradigmers gyldighet.

Sosiologien kan ikke forsyne samfunnet med en helhetlig teori dersom man velger et systemorientert perspektiv. Sosiologien kan kun beskrive og forklare ulike sider ved samfunnet (Rasmussen, 2001:9). Å fargelegge et helhetsbilde av samfunnet er ikke mulig, der til er den samfunnsmessige kompleksiteten uoverskuelig. I et systemperspektiv må en løsning derfor være en symbiose av alternerende løsninger spesifikk for hvert system. Når samfunnet er for komplekst til at man kan overskue dets helhet, er dette en kapitulasjon for å frembringe en helhetsteori som avklarer hvordan sosial orden er mulig.

6.2.1. utfordringer med systemteoretiske refleksjoner

Når man skal anvende et teoretisk paradigme på konkrete fenomener, kreves fruktbare begreplige verktøy. I denne oppgaven ville jeg finne ut om alderdom og død medfører inklusjon/eksklusjon, og deretter se dette i sammenheng med integrasjon. Dette bød på utfordringer.

Det første problemet er muligheten til generaliseringer. Til tross for at systemteorien opererer med generelle begreper, er det besværlig å anvende generaliseringer om hvorvidt man kan karakterisere personer eller grupper som inkludert eller ekskludert. Rent metodologisk består all vitenskapelig kunnskap av antakelser (Popper, 2007:86). Begrunnelsen ligger i en overestimert avledet av induktiv metode, der slutninger fra gjentatte enkeltobservasjoner generaliseres til andre grupper enn de som faktisk er observert. I tillegg er fenomenene alderdom og død utelukkende observert gjennom systemteoretiske briller. Dette perspektivet stammer fra sosiologien som representant for det vitenskapelige systemet. Det funksjonelt differensierte samfunnets delsystemer fordrer muligens et helt annet syn på inklusjon/eksklusjon. Med det mener jeg at de ulike systemene opererer med ulike

semantiker og logiker, og inklusjons- og eksklusjonsmekanismene får ulike uttrykk alt etter hvilket systemperspektiv man ser fra.

Luhmann anvender koder, herunder de binære funksjonskodene og metakoden inklusjon/eksklusjon, som enten-eller dikotomier. Det er ingen gråsoner, ingen eksisterende tredjeperspektiv som muligens ville favne en noe bredere fortolkningsmulighet. Kodingen oppleves skjematisk, og selv om man forstår hensikten med en streng kodifiseringslogikk, så er det desto vanskeligere å anvende dem i et samfunn preget av pluralis i alle dets former. Problemet for denne oppgaven var å sette skiller. Jeg tilslutter meg Østerberg som mener det er vanskelig å forestille seg at systemene ikke lar seg påvirke utenfra (Østerberg, 2003:24). Påvirkinger er ikke ensbetydende med at systemlogikken opphører, men at den muligens bør revideres i et samfunn som stadig endrer sine kommunikasjonsutøvelser.

For det andre er jeg av den oppfattelse at en teoris mulighet til å fungere som en refleksjonsteori for samfunnet bør medføre at den er anvendelig for aktuelle systemer. Luhmanns paradoksproduksjon og intrikate teori oppleves ikke slik, men de øvrige fortolkninger som andre teoretiker har utarbeidet synes langt mer anvendelige. Selv om Luhmann klargjør hvorfor paradokser skal anses uunngåelig, nettopp fordi samfunnet i seg selv støter på og skaper paradokser, leverer han ikke fullgode løsninger på paradokset *eksklusjon integrerer langt sterkere enn inklusjon*. Når eksklusjon integrerer sterkere enn inklusjon sammensettes dette naturlig nok med Luhmanns integrasjonsbegrep. Men integrasjonsbegrepet er for vagt, både i mikro og makroperspektiv. Samfunnets delsystemer samles ikke av et overordnet system, fordi samfunnets kompleksitet er uoverskuelig; All kommunikasjon kan ikke koordineres og forstås fra et enkelt perspektiv. Luhmann står med andre ord i fare for å undervurdere aktørers og ulike organisasjoners integrasjonspotensial, men er for fokusert på vanskelighetene med integrasjon for samfunnssystemene (Reese-Schäfer, 2009:117). Luhmann viser blant annet til interpenetrasjon når han skal forklare hvordan systemene integreres, og da hviler naturlig nok forklaringsbehovet på interpenetrasjonsbegrepet. Da er det selvsagt lite tilfredsstillende å vite at Luhmann skriver at han ikke er fortrolig med begrepet.

Når samfunnet består av likestilte kommunikasjonsformer, tillegges kommunikasjonssekvensene stor betydning. Problemet ligger blant annet i usikkerheten som preger kommunikative handlinger. Enhver bevissthet som kommuniserer baserer dette på egne tanker, holdinger, refleksjoner og erfaringer. I så måte er all kommunikasjon subjektiv. Dette er risikofullt i og med at man aldri kan vite intensjonene bak enhver ytring, og kommunikasjon kan utelukkende sees på som koordinert seleksjon. Når bevisstheten fungerer som strukturelementer funksjonssystemene anvender for å koble seg til omverdenen, må man alltid være oppmerksom på den distansen som ligger mellom bevissthet og kommunikasjon (Thyssen, 2000:3). Avstanden mellom bevissthet og kommunikasjon må fastholdes, fordi straks den løses opp bortfaller postulatet om systemer som selvstendige, selvreferensielle og autopoietiske. Rent praktisk oppleves dette besynderlig fordi det er svært vanskelig å forestille seg kommunikasjon som noe utenfor mennesket, samtidig som mennesket er kommunikasjonsutøverne og fungerer som systemenes strukturelle koblinger.

Oppsummert er det en del innvendinger mot Luhmanns teori. Det som påvirker denne oppgaven er hans noe uforløste anvendelse av integrasjonsbegrepet. Integrasjon skal foregå mellom systemer, men også psykiske systemer er systemer. I tillegg anvender Luhmann positiv og negativ integrasjon i sammenheng med henholdsvis inklusjon og eksklusjon. Dermed er integrasjonsbegrepet uklart og sammenhengen mellom inklusjon, eksklusjon og integrasjon er vanskelig å få helt tak på. Dette fører naturlig nok til stor usikkerhet når det gjelder å anvende Luhmann i drøftingen, men desto mer frihet får man til å inkludere andre teoretikere og egne synspunkter.

6.3 Problemstillingene diskuteres

Den overordnede problemstillingen var å vise hvilke måter alderdom og død bidrar til inklusjon eller eksklusjon. Dette ble gjort i fra Luhmanns systemlogikk, og dermed måtte alderdom og død iakttas fra hvert systems perspektiv. Deretter ønsket jeg å forklare de systemteoretiske mekanismer som bidrar til henholdsvis inklusjon og eksklusjon. Dette var den første underordnede problemstillingen, som ledet over

til paradokset eksklusjon integrerer langt sterkere enn inklusjon. Jeg velger først å drøfte de underordnede problemstillingene, for på den måte legge grunnlaget for drøftingen av oppgavens overordnede problemstilling.

6.3.1 Inklusjon versus eksklusjon i systemteorien

Når mennesker definerer seg selv gjennom sin særegenhet i henhold til andre mennesker, bidrar dette til at menneskets egenart blir mer synlig. Systemene inkluderer personer etter hvilken ytelse de kan tilføre, og som systemet er avhengig av i sin kommunikasjon. Overført betyr dette et sterkt individualiseringstrykk på individet, som kontinuerlig må avstemme sine kvalifikasjoner til systemer det vil inkluderes eller ekskluderes i. Fravær av kvalifikasjoner medfører at en rekke mennesker kan falle utenfor systemenes kommunikasjon. I og med at systemene utelukkende består av kommunikasjon, er det menneskers kommunikasjonsaspekt som muliggjør all inklusjon. Dette skjer i bevisstheten, og således blir menneskets bevissthet sentral for systemets autopoiesis, da bevissthetens kompleksitet blir avgjørende for systemets operasjoner, herunder forstått som at menneskets bevissthet fungerer som strukturelle koblinger mot systemenes omverden. Når psykiske systemers kompleksitet anvendes i sosiale systemer, vil tilhørende interpenetrasjon føre til inklusjon, og dermed positiv integrasjon.

Inklusjon/eksklusjon er en overordnet kode hvorfra systemene innlemmer eller utelukker individer i sin kommunikasjon. Både inklusjon og eksklusjon har med valgmuligheter å gjøre, og da om hvorvidt man vil eller kan tilslutte eller avvise systemenes kommunikasjoner. Som utgangspunkt retter samtlige systemer sin kommunikasjon til alle som kan kommunisere, men dette sammenfaller ikke med hva som virkelig skjer, og det skal vi være glade for. Ingen mennesker har mulighet til å ta inn over seg all informasjon som meddeles, noe som betyr at vi stort sett er ekskludert fra systemoperasjonene, heller enn inkludert. Dermed er vi systemisk stedløs og tilslutter oss de kommunikasjonene vi ønsker på gitte tidspunkt. Vår tilknytning til systemene er forgjengelige fordi våre behov endrer seg gjennom livet, samtidig som at tilknytningen kan defineres gjennom roller eller publikum, som også er i stadig endring.

Inklusjon betyr at systemet kommuniserer og retter sin kommunikasjon til personer. Personer vil være inkludert fordi de kan vise til egenskaper som systemene forlanger, og deres bevissthet leverer bestemte ytelser. Blant de egenskapene systemene forlanger er også individers tilbøyelighet til å innordne seg. Et inkludert menneske er underlagt forventninger, normer og lover, og friheten er befestet med ulike restriksjoner. Dette er naturlige konsekvenser de inkluderte må innrette seg etter for å kunne være en del av samfunnet. Man må gå på skole, oppføre seg pent mot folk, helst tjene penger til eget livsopphold, ikke banne i kirka og så videre. Foucault ville kalt dette disiplinering av kropper, Luhmann kaller det inklusjon, mens fellesnevneren er at begge tilstander fører til frihetsrestriksjoner og tap av frihetsgrader. For Luhmann må inklusjon derfor settes i sammenheng med positiv integrasjon.

Eksklusjon er uunngåelig i samme øyeblikk som systemene inkluderer, i kraft av at begrepene er gjensidig avhengig av hverandre for i det hele tatt kunne anvendes. Mennesker utenfor de systemiske restriksjonene vil ha tilgjengelig et langt større grad av frihet. Slik det ble poengtert under avsnittet om mennesker i systemteorien så tilsidesettes mennesket, og eksisterer i systemenes omverden. Dette betyr at mennesket fristilles, og det frie mennesket er det uten sterke bånd til de sosiale systemene. På den ene siden kan mennesket selv velge hvorvidt det vil delta i kommunikasjonssekvenser, og kan velge å avvise eller tilslutte seg systemenes kommunikasjon. Man taler da om frivillig eksklusjon. På den andre siden står ufrivillig eksklusjon. Dette er tilfeller der mennesker ikke er mottakere for systemkommunikasjonen, og utelukkes fra systemets meddelelser. En konsekvens er at de ekskluderte frarives sine valgmuligheter til å delta eller ikke. Når mennesker ekskluderes fra systemenes operasjoner er det mest av alt i kraft av hvem de er. Eksklusjon retter seg direkte mot menneskers individualitet. Inklusjons- og eksklusjonsprosesser skaper identiteter, og individualitet er derfor en kategori i konstant diskursiv konstruksjon, alltid under forhandling og endring. Dermed vil en klassifisering av hvem som ekskluderes, også determinere distinksjonen mellom hvordan inklusjon og eksklusjon opererer. Den ekskluderte er sett på som konstituerende ytterside som true utfordrer selve prosessen av identitetskonstruksjon.

Når inklusjon og eksklusjon er sentrale begreper for måten mennesker innlemmes i samfunnet er det utfordrende for samfunnet at dette er redusert til hvert enkelt delsystem. Nissen understreker at en samfunnsdiagnose, basert på funksjonell differensiering, bidrar til at eksklusjonsproblemet forsterkes. Hun siteres; *"Af den grund er der i et sådant samfund en risiko for, at eksklusjon af samfundsproblemer forskydes til niveauet for enkeltsystemer og individer som inklusionsproblemer, der netop indikerer de 'upåagtede' aspekter af delsystemernes funktionsmåde"* (Nissen, 2010:63). I denne tilstand vil ikke samfunnet, som en helhet av autonome systemer, enes om en felles løsning på eksklusjonsutfordringene, og det foreligger intet system som kan fange opp de som faller utenfor. Nissen prøver i så måte å avlaste systemteorien ved å introdusere hjelpesystemet, som har den overordnede funksjon hjelp til inklusjon. Tilsvarende vil Hagen vise at tilgangen til mange systemer avhenger av tilgangen til det økonomiske systemet. Dersom mennesker ikke har penger nok vil deres muligheter begrenses i samfunnsdeltakelsen, hvilket betyr at tilgangen til det økonomiske system er avgjørende i inklusjons- og eksklusjonsprosessen. Denne påstanden understøttes av Rudolf Stichwech når han hevder at inngangsbilletten til samfunnet ofte går igjennom arbeidsmarkedet, som igjen kan ses i sammenheng med inntjening til livets opphold.

Sammenfattende kan man si at eksklusjon og inklusjon er sentrale begreper i forbindelse med psykiske systemers koblinger med omverden. Inklusjon betyr tilslutning av kommunikasjoner og kan ses i sammenheng med interpenetrasjon, da interpenetrenderende systemers kompleksitet inngår i kommunikasjonen, og eventuelt opptagelse i disse (Luhmann, 1995:221). Interpenetrasjon forutsetter at strukturelle koblinger er dannet. Motsetningsvis står eksklusjon som en avvisning av bidragende systemer. Gjennom interpenetrasjon oppløses eventuelle strukturelle koblinger, da systemene må avvise eventuelle strukturer, for opprettholdelse av autopoiesis. Det er derfor mulig å anskue eksklusjon som en bivirkning av seleksjonstvang, nødvendig for systemene for å redusere kompleksitet. Luhmann skriver selv at *"...begrepet sosialintegrasjon må erstattes av skillet inklusjon/ eksklusjon"*¹⁰ (Luhmann, 1997:619). Derfra kan man se på inklusjons- og eksklusjonsmekanismer som funksjoner som integrerer mennesker. Integrasjon er innsnevring av handlingsfrihet,

¹⁰ "Das Thema Sozialintegration wollen wir durch die Unterscheidung Inklusion/Exklusion ersetzen" (Luhmann, 1997:619)

og handlingsfriheten kan begrenses på hvert fall to måter, paradoksalt nok både gjennom inklusjon og eksklusjon.

6.3.2 Hvorfor kan eksklusjon bidra til sterkere integrasjon enn inklusjon?

Luhmann skriver selv at eksklusjon fra et system kan medføre en dominoeffekt, der personer gjennom eksklusjon fra et system utsettes for eksklusjon fra øvrige systemer. Dermed kan en eksklusjon ses på som legitimering av ytterligere eksklusjon. I denne forbindelse skriver Luhmann noe essensielt; "*At this level, and only at this level, society is tightly integrated, but in a negative way*" (Luhmann, 1997b:72). Negativ integrasjon forløper gjennom eksklusjoner, mens positiv integrasjon skjer gjennom inklusjon (Ibid:79). Et fullt ut integrert menneske er dermed det mennesket som mest av alt er innordnet regler, normer, forventninger og begrensinger, og er positivt integrert.

Dette er kompatibelt med Foucaults begrep om disiplineringen av kropp, der mennesket, dog gjennom subtil makt, innskrenkes. Foucault favner et synspunkt der makt i mange varianter virker samfunnsintegrerende. Gjennom styringsmentaliteten regjeres vi til å regjere oss selv, og gjennom disiplineringsmakt sosialiseres vi som lydige, veloppdratte samfunnsborgere (Danaher, et al.2000:48, 64; Neumann i Foucault, 2002:13-14). Mennesker integreres nettopp i kraft av sin tilpasningsevne og tilpassningsvilje i samfunnets institusjoner. Herfra er det en mulighet til å se inklusjon som marginalisering av individer, som tap av bevegelsesmuligheter, og som integrasjon. Frihet defineres av valgfrihet. Men å frigjøre betyr å gjøre fri fra. Fri fra det som må stå i veien for bevegelser og handlinger (Baumann, 2006b:30). I et Foucauldiansk perspektiv er det den skjulte, fordekte og ubevisste makten som påvirker mennesker til bestemte formålstjenelige handlinger. Maktens motbegrep er frihet. "*...men hva er frihet når makt er regjering definert som handlinger som regulerer andres eller egne handlinger? Frihet kan da bare være det uregulerte*" (Hagen, 2006:241). Tap av frihetsgrader oppstår i samsvar med samfunnsmessig disiplinering. Sagt på en annen måte; ved å begrense menneskets frihet, integreres det. Integrasjon ansett som begrenset frihet, virker strukturerende for individet, uansett om den kommer som subtil makt eller gjennom selvsosialisering.

Når mennesket ekskluderes fra systemenes kommunikasjoner, skjer ikke dette alltid gjennom stillestående prosesser, selv om det også kan gjøre nettopp det. De ekskludertes betingelser er ofte noe massemediesystemet bringer fram i lyset, da særlig gjennom nyhetsprogrammer. Systemene oppfatter de ulike ytringene som presenteres, og denne informasjonen fungerer som fremmedreferanser i psykiske og sosiale systemer, samt er "...en indre observasjon av omverdenen" (Rasmussen, 2003:37). Luhmann skriver at samfunnet må sørge for desintegrasjon. Han skriver; "*Problemet til et komplekst samfunn er da å sørge for desintegrasjon*"¹¹ (Luhmann, 1997:604). Dette setter Luhmann i sammenheng med konflikter, fordi slik han ser det er konflikter noe som oppstår i inklusjonsområdet, da opptagelsen av konflikter avhenger av inkluderte individer. Fordi systemene er avhengig av kommunikasjon for eksistensgrunnlag, favner de slike forstyrrelser og irritasjonsmomenter. Om ikke annet resulterer dette i økning i kommunikasjonsfrekvenser, og ikke nødvendigvis til korrigerende tiltak.

Paradokset om at *eksklusjon integrerer langt sterkere enn inklusjon* kan forklares fra tre ulike innfallsvinkler. De to første forståelsene baseres på Luhmanns teorikomposisjon, mens det tredje er mitt eget bidrag og omhandler systemfriksjon. Den første tilnærmelsen bunner i en positiv integrasjonsforståelse, der eksklusjonen er frivillig, eller for å snu det på hodet; inklusjon er frivillig. Som nevnt er alle mennesker inkludert i systemene, men ingen kan eller vil delta i alt som skjer. Til det er samfunnet for komplekst og det ville medført en enorm belastning for individene og systemene. Positiv integrasjon forløper gjennom inklusjonsbetingelsene, fordi inkluderte mennesker innlemmes i systemoperasjonene, og selv kan velge hvorvidt de vil tilslutte seg kommunikasjonen eller ikke. Frivillig inklusjon/eksklusjon virker integrerende på samfunnet fordi tilsluttende kommunikasjoner vil gjennom strukturelle koblinger medføre interpenetrasjon, og interpenetrasjoner kan tilegnes integrasjon for systemene.

Den andre tilnærmelsen omhandler ufrivillig eksklusjon. Dette er tilfeller der mennesker ikke selv kan velge hvorvidt de kan delta i systemkommunikasjonen eller ikke. Problemet med eksklusjon forsterkes ved at eksklusjon fra et system ofte kan

¹¹ "...und das Problem einer komplexen Gesellschaft ist es dann, für hinreichende Desintegration zu sorgen" (Luhmann, 1997:604)

medføre eksklusjon fra andre. Luhmann skriver; ”*One exclusion serves as an excuse for other exclusions (...) at this level society is tightly integrated, but in a negative way*” (Luhmann, 1997b:5). Negativ integrasjon kan sees i sammenheng med eksklusjonsbegrepet, fordi ekskluderte mennesker mister sine valgmuligheter mellom tilslutning og avvisning til kommunikasjonen, og Luhmann mener at mennesker dermed reduseres fra personer til kropper, der personer kommuniserer mens kropper ikke gjør tilsvarende. Når mennesker ikke selv kan velge hvorvidt de vil tilslutte seg eller avvise funksjonssystemets kommunikasjon, begrenses deres muligheter. Resultatet blir derfor at de ekskluderte er de med færrest valgmuligheter, de begrenses. Når Luhmann definerer integrasjon som tap av frihetsgrader, blir konsekvensen det paradoksale at eksklusjon og integrasjon begge betyr begrensning.

Til slutt mener jeg man kan se paradokset fra en tredje synsvinkel. I det øyeblikket (ufrivillig) eksklusjon inntreffer mister mennesker sine kommunikative påvirkninger, fordi de overses av systemene. Tross eksklusjon kan de ekskludertes stemmer viderefremmes i interaksjonsmediene, de oppstår som irritasjoner i systemenes fremmedreferanse, og virker forstyrrende på systemets kommunikasjon. Alle forstyrrelser, irritasjoner og konflikter skaper ytterligere kommunikasjon. Enten som svar på tiltale, som kommunikasjon om kommunikasjonen, eller ved neglisjering. Neglisjering av et irritasjonsmoment fører til høyere frihetsgrader. Dess mer mennesket overlates til seg selv eller ignoreres, desto mer fritt står det. Når systemene ikke forstår eller ikke vet å plassere et problem, skapes høyere frihetsgrader (Luhmann, 1997:471). Konsekvensene av neglisjering ser vi blant annet i eldre ensomme og enkelte ungdomsgjenger. All kommunikasjon bidrar til kommunikasjon, men konfliktfylt kommunikasjon øker intensiteten i kommunikasjonsprosessen. Kommunikasjoner krever respons, og det er nærliggende å hevde en sammenheng der økende konflikt- og irritasjonsnivå bidrar til økende grad av kommunikasjon. Systemfriksjon skal favne de mer utagerende kommunikasjoner. Dermed mener jeg det er produktivt å hevde at systemfriksjon transformerer kommunikasjoner til tilsluttende tiltak, og da i langt større grad enn dersom forstyrrelsen kom i stand som et produkt av enten irritasjon eller konflikt. Rent praktisk kan dette illustreres gjennom trygdeytelser, kriminalomsorgen og utdannelses tiltak. Resultatet av tiltakene er å gi ekskluderte (nye) valgmuligheter til å delta i systemers kommunikasjon. Vi ser dette spesielt gjennom økonomiske

trygdeytelser, fordi deltakelse i mange systemers kommunikasjon krever økonomiske ressurser. Underforstått vil eksklusjonseffektene fordre intern-systemisk kommunikasjon, som igjen kan avledes i to alternativer; neglisjering eller tiltak. Ved neglisjering forløper systemets kommunikasjon videre, jamfør destruksjon, og de neglisjerte kommunikasjoner består videre som systemets selvreferanse. Motsetningsvis fordrer irritasjoner iverksettelse av ytterligere kommunikasjoner, som kan resultere i ulike tiltak. Ved tiltak får man en intern-systemisk respons som medfører reinklusjon og dermed ytterligere begrensinger, som igjen medfører tap av frihetgrader; integrasjon.

Oppsummert kan man si at eksklusjon setter i gang ulike hjelpetiltak med den hensikt å reinkludere mennesker, og reinklusjon kan føre til økt inklusjon og flere valgmuligheter, som igjen fører til positiv integrasjon av individer. En slik prosess er kontingent, fordi eksklusjon ikke alltid fører til hjelpetiltak, og det er heller ikke sikkert at hjelpetiltakene virker. Tiltakene som iverksettes er flere ved eksklusjonsmekanismene enn ved inklusjonsmekanismene, noe som medfører større grad av "tvang" og berøvelse av frihet for involverte. Derav er det mulig å slutte at eksklusjon integrerer sterkere enn inklusjon. En tilsvarende logisk deduksjon kan overføres ikke bare med hensyn til et system, men til flere, ja sågar alle. Eksklusjon som integrasjon kan også settes inn i større systemisk kontekst, der eksklusjonsmekanismene inntreffer i kraft av systemfriksjoner i flere systemer. Det vil med andre ord bety at når et fenomen, gjennom fremmedreferanser, skaper systemfriksjoner i flere systemer, tvinges disse systemene til å reagere, og på den måten skape systeminterne kommunikasjonssekvenser. Dette bidrar til opprettelsen av flere strukturelle koblinger og ytterligere interpenetrasjon, som igjen fører til integrasjon. Det er dermed en mulighet for å anvende systemteoretiske briller på en annen måte enn Luhmann selv, og dermed produsere alternative forklaringsmåter ved anvendelse av samme teori.

6.3.3 Alderdom og død - systemisk inkludert eller ekskludert?

Overgangen til eldre år er langt fra så entydig som jeg forventet da arbeidet med denne oppgaven startet. Mine antakelser gikk utelukkende i retning av en forståelse av at eldre mennesker ble ekskludert på mange samfunnsarenaer, og jeg må

innrømme stor frustrasjon over et samfunn uten vilje til å ivareta våre eldre på en mer innsiktsfull måte. De holdingene jeg hadde bar preg av kommunikasjonen avledet i massemediesystemet. I massemediene presenteres vi for informasjon om eldre mennesker preget av underholdningsverdi og polariseringer. For å fenge seere, lesere og lyttere skapes og opprettholdes stereotype alderdomskonstruksjoner; Eldre i full vigør som en kontrast til de pleietrengende eldre. I tillegg overøser reklamebransjen sitt publikum med ulike livsstiler og identitetsuttrykk, der det å bli gammel er ensbetydende med at datostemplingen er utløpt for lenge siden.

Frivillig eksklusjon av eldre sammenfaller med *Tilbaketrekningsteorien* (Nøhr, 2006:29). Tilbaketrekningsteorien går i hovedsak ut på at eldre deltar mindre i sosiale sammenhenger, da spesielt i vår del av verden. Dette gjelder særlig sammenhenger utenfor de mer nære kontakter. Dette ble også illustrert under avsnittet alderdom og utdanningssystemet, der mange eldre hevdet at de var for gammel til å lære, eller at de mente de hadde liten nytte av å anvende informasjonsteknologien. Tilsvarende kan man trekke paralleller til deltakelse i sosialt liv. En mulig forklaring er de kroppslige og mentale begrensningene som følger av høy alder, som medfører at deltakelse ikke er like problemfri som den var i yngre år. En annen forklaring er de sosiale forventningene til det å befinne seg i alderdommen. Gjennom ulike kanaler forsterkes et bilde der mennesker kategoriseres etter alder, noe som gir en mulighet for at eldre unngår sosiale situasjoner fordi de forventes å holde seg til andre arenaer. I motsetning til tilbaketrekningsteorien hevder *aktivitetsteorien* at det lavere aktivitetsnivået ikke skyldes selvvalgt tilbaketrekking, men at eldre er offer for en sosial utstøtning. Dette har resultert i ulike tilnærminger til møtet med eldre. Der tilbaketrekkingsteorien mener eldre skal få være i fred, mener aktivitetsteorien at man skal sette i gang med aktivitetstilbud. Dette har vært sporbart i behandlingssystemet, som har ført til at mange eldre følte seg presset til å delta på ulike aktiviteter og kulturtilbud (Nøhr, 2006:30). Aktivitetsteorien er slik jeg ser det basert på hjelp til inklusjon, som sammenfaller med hjelpesystemet presentert av Nissen. Når eldre mennesker ekskluderes i ulike fora, skal de reinkluderes gjennom ulike sosiale tiltak. Det være seg trim, håndarbeidskurs, dataopplæring og så videre.

Løsrivelsen fra yrkesrollen medfører eksklusjon. Mennesker som pensjoneres vil ikke lengre yte noe til systemene, da de har liten yrkesmessig sammenkobling til systemets kommunikasjoner. I denne sammenhengen er det litt interessant å påpeke at en stadig fokusering på seniorsaken, der seniorer ønskes tilbake til arbeidslivet, kan følge vel så mye av økonomiske interesser som omsorgen for senioren selv. Hvorvidt det foreligger politisk vilje bak et slikt ønske preges også av ambivalens. Der enkelte politiske ytringer fremmer en positiv holdning til eldre menneskers utholdenhet i arbeidslivet, medfører ikke dette politiske beslutninger som gjør det økonomisk interessant å stå lengre i yrkeslivet.

Arbeidet har også endret verdi. Fra å være en arena for inntjening til livsopphold, er det nå en tilbøyelighet til å gi arbeidet status som en kilde hvorfra mennesker vurderes (Korsnes i Halvorsen og Olsen (red), 1992:36). Tendenser viser at arbeid mer viktig for folk, og i dette ligger menneskers forutsetninger/forventninger for at arbeidet kan bidra/tilføre noe personlig, være selvutviklende, samt gi en tilgang til personlige og emosjonelle kollegiale forhold. *"In this picture, work/the workplace/the firm seems to manifest itself as an alternative social integrative arena in a society characterised by general lack of social integration"* (Ibid:29). Arbeid kan ikke kun forstås som pengene inn på konto hver måned. Arbeid tilfører mennesker kompetanse, nettverk, utfordringer og frustrasjoner. Det skal være selvutviklende og meningsfylt. Dette fører oss naturlig over på det faktum at det er *"...a diametric dynamic seem to prevail in which the occupational role gains, or still has, an integral function for the construction and stability of one`s personal identity"* (Baethge i Halvorsen og Olsen, 1992: 25). I dette ligger arbeidets inkluderende element. Derfor er arbeidslivet blitt en sterk representant for eksklusjon av eldre mennesker, fordi de ulike systemene har tilknyttede yrkesroller. Eksklusjon kan selvsagt også forekomme på andre måter, i det systemene ikke retter sine kommunikasjoner mot eldre. En slik trend er derimot ikke lett å tallfeste. I det politiske system er eldre mennesker, på lik linje med de fleste over 18 år, offer for systemets kommunikasjon fordi de representerer stemmer ved valg. I tillegg ønsker et hvert parti med respekt for seg selv å fremme forslag om hvordan utfordringene i eldreomsorgen kan løses. I vitenskapssystemet er eldre mennesker enten gjenstand for kvantitative eller kvalitative analyser. Her ligger det derimot en antakelse at kvalitative studier retter seg i større grad på hele menneskets erfaringshorisont, og

aktuelle informanter får dermed anvende flere sider av sin individualitet. Det religiøse systemet innordnes tilnæringsvis likt det politiske systemet, fordi det er avhengig av oppslutning. Menighetene rundt om i landet sliter med tomme kirkebenker, så uansett alder vil man bli ansett som kjærkomne bidrag som deltakere og tilhørere. I familiesystemet er man inkludert som familiemedlem, og heller ikke her er det en tendens til at eldre ekskluderes. Tilsvarende funn kan man finne i de øvrige systemene. Eldre mennesker er ikke ekskludert i større grad enn yngre mennesker, i hvertfall fra et systemorientert perspektiv.

Det er uansett to systemer jeg ønsker å kommentere litt nærmere. Det økonomiske systemet opererer som nevnt med kodene betale/ikke betale. Logikken er ufravikelig, og det skilles ikke mellom overveldende rikdom eller det å være passelig blakk. I Norge skal velferdssystemet som sagt bidra til at samtlige i befolkningen skal ha mat, klær og tak over hodet. Har vi ikke selv penger til livsoppholdelse, mottar vi statlig støtte enten som pensjonsutbetalinger, trydeytelser eller sosialhjelp. Utdanningssystemet derimot skal utdanne og danne mennesker. Barn mottar naturlig nok langt flere av systemets ytelser enn eldre, og de forventes å utdanne seg inn i arbeidsmarkedet. Gjennom hele livet utsettes vi for en rekke tilbud om kurs, etterskolering og faglig påfyll. Dette er ofte jobbrelatert. Når eldre mennesker ikke deltar i yrkeslivet faller disse tilbudene fra. Like fullt er det en rekke kurs og utdannelsesstilbud eldre kan delta i. Igjen er vi tilbake til kodeførståelser hos Luhmann. Enten er man ekskludert eller så er man inkludert. Det er ingenting som tyder på at eldre i så måte er systemisk ekskludert.

Døden representerer den totale eksklusjon. Slik vi så tidligere vil opphøret av bevisstheten bidra til opphør av alle kommunikasjoner. Foruten i det religiøse systemet som må inkludere døde mennesker i sin kommunikasjon.

6.3.4 Alderdom og død, integrert gjennom eksklusjon?

For Luhmann skal eksklusjon virke sterkere integrerende enn inklusjon. Derfor anvender jeg nå den finale eksklusjon for å se om paradokset kan overføres til en konkret fenomen. I døden har mennesket ingen frihetsgrader. Verken til avvisning eller tilslutning av kommunikasjoner, eller som irritasjonsmeddelere til øvrig

kommunikasjon. Som vi husker fra avsnittet om Luhmann og integrasjon, så foregår integrasjon som destruksjon, som avvising av kommunikasjonssystemer. Satt på spissen så vil uønskede kommunikasjoner gå til grunne. Når kommunikasjonen ikke finner sine tilslutningsaspekter, er det betimelig å forvente at kommunikasjonen fallitterklæres, den destrueres. I og med at systemene i hovedsak neglisjerer kommunikasjoner, all den tid verden fylles med kommunikasjoner som er irrelevant for de ulike systemene, så er det nærliggende å forvente at det er kommunikasjonsavvisning som skaper det moderne samfunn, heller enn tilslutning. Dermed vil summen av alle avvisinger utgjøre Luhmanns integrasjonsforståelse, og derfra vil også døden integrere sterkere enn livet. Dersom denne logikken skal anvendes på alderdom, blir forholdet langt mer kontingent, fordi eksklusjonsmekanismene ikke er entydige i systemene. Derfor velger jeg gruppen de eldste eldre når jeg skal dedusere paradokset gjennom alderdommen.

Eldre over 90 år lever i hovedsak på institusjon. På institusjonene begrenses eldres valgmuligheter, fordi de må innordne seg de regler og normer som gjelder. I tillegg opplever de i større grad skrantende helse, og fysiske begrensinger setter standard for hva de faktisk kan gjøre. Våre eldste eldre har langt færre frihetsgrader enn øvrige i befolkningen. Igjen skal overnevnte paradoks kunne vise at denne gruppen eldre er langt sterkere integrert enn eksempelvis de yngre. Fra Luhmann perspektiv blir dette utfordrende. Dette er fordi det ikke er entydig at de ekskluderes. Det betyr at også de eldste eldre kan ha mulighet til selv å velge avvising eller tilslutning til kommunikasjoner. Derfra mener jeg at mitt begrep systemfriksjon kan bidra. Den stadige fokuseringen på sykehjemsplasser, manglende pleie, og ikke minst de kostnadsrammene som kommer i kjølvannet av eldrebølgen, bidrar til en rekke kommunikasjoner som oppleves som irritasjoner, og til dels konflikter dersom man innbefatter politisk kommunikasjon særlig i valgår. Oppsummert vil problematiseringene medføre systemfriksjon. Systemfriksjon, som vi husker, transformerer irritasjoner og konflikter, til politisk handling, representert ved ulike tiltak. Dermed bygges det flere sykehjem, det opprettes aktivitetstilbud, og ikke minst fordrer det en rekke tilsluttende kommunikasjoner der eldres hverdag settes i fokus. Systemfriksjon fører til reinklusjon, og reinklusjon betyr inklusjon. På den måten vil alderdom i siste instans ikke være ekskludert, men inkludert. Inklusjon er positiv integrasjon og virker ikke like sterk integrerende som eksklusjon.

7.0 Avslutning/konklusjon

For å ta opp tråden fra innledningen; Datland etterlyser en mer flerdimensjonal framstilling av eldres hverdag, og de samfunnsmessige konsekvensene av eldrebølgen. Mitt bidrag er dermed et lite tilsvær.

Alderdom er betegnelsen for et fenomen som inntreffer i det mennesker blir eldre og befinner seg i aldersgruppen fra rundt 60 og oppover. Gruppen er mangfoldig og det er et forholdsvis stort skille mellom de som nylig entrer pensjonisttilværelsen, og de som er pleietrengende og befolker ulike aldersinstitusjoner. Dermed ligger det ingen felleshet i hvordan denne gruppen utarter seg. Dette kan vi se gjennom de publiserte artikler media forsyner oss med, som spenner fra oldemor på Twitter til skrøpelige sjeler som er avhengig av hjelp og pleie for å kunne fortsette livet. Å betrakte gruppen som homogen er derfor svært urettferdig og ikke minst stigmatiserende, da de tradisjonelle stereotypene klart synes å gi et aldersdiskriminerende syn på eldre mennesker. I tillegg vil de stadige forkuseringene på eldrebølgen også ytterligere forsterke alderdommen som noe negativt, og som en belastning på samfunnets medlemmer. Fra å være en bidragsyter til samfunnsmaskineriet representerer pensjonsutbetalingene en statlig utgiftspost. En uheldig konsekvens ligger i at eldre menneskers samfunnsmessige verdi devalueres, og de fremstår, mer enn noe annet, som en økonomisk belastning for samfunnet.

Hovedfokuset for oppgaven var å vise på *hvilke måter bidrar alderdom og død til inklusjon eller eksklusjon i dagens samfunn*. Gjennom Luhmanns systemteori ble alderdom og død analysert, og da fra de ulike systemenes perspektiver. Fordi systemene opererer med egne logiker og semantiker, var det nødvendig å nyansere analysen fra systemperspektivene. Alderdom og død er ulike fenomener og ble behandlet hver for seg. Alderdommen medfører både inklusjon og eksklusjon. Dette må forstås ut i fra funksjonsdifferensieringen, som i utgangspunktet innlemmer alle som kan kommunisere gjennom systemsemantikken. Når samfunnet differensieres etter funksjon forutsetter dette at eldre mennesker på lik linje med alle andre aldersgrupper er inkludert. Nå er det derimot slik at ingen kan forstå eller delta i alt som skjer i samfunnet. Ikke ønsker man det heller fordi samfunnet preges av

overveldende kompleksitet, forstått som uendelig mengder av ulike kommunikasjoner. Like fullt er det mulig å hevde at alderdom medfører eksklusjon i ulike systemer, fordi inntreden i pensjonisttilværelsen fører til løsrivelse fra alle de strukturerende, sosiale og økonomiske elementer som arbeid representerer. Dødens ekskluderende trekk ligger i dødens endelikt. Bevisstheten opphører, det er ingenting igjen som kan delta i kommunikasjonssekvenser, og vi er redusert til døde kropp. Gjennom døden blir vi ekskludert fra samtlige av de sosiale systemene, foruten det religiøse systemet som påberoper seg kommunikasjon med de døde.

Dernest ønsket jeg å analysere de systemteoretiske begrepene inklusjon og eksklusjon nærmere. *Hvordan fungerer inklusjons- og eksklusjonsmekanismene i Luhmanns systemteoretiske perspektiv?* Inklusjon er ensbetydende med at mennesker tilkjennegis muligheter til å selv velge hvorvidt de vil delta i systemkommunikasjoner eller ikke. Mennesker betegnes som personer. Eksklusjon står med motsatt valør, hvilket betyr at mennesker utelates fra systemkommunikasjonene, og de får status som kropp. I Luhmanns perspektiv kommuniserer personer mens kropp ikke gjør det. Begrepsparet inklusjon og eksklusjon er overordede koder anvendt av alle systemene, men da på ulike måter. Dette sammenfaller med systemlogikken som observerer verden gjennom egne perspektiver, og således får også inklusjon og eksklusjon systemspesifikke perspektiver.

I sammenheng med begrepene inklusjon og eksklusjon støter man på et paradoks, som det var vanskelig å la få stå utforsket. *Hvordan kan eksklusjon anses som en sterkere integreringsmekanisme enn inklusjon?* Spørsmålet bidro til at analysen også måtte innbefatte Luhmanns integrasjonsbegrep, for derigjennom søke etter fullverdig svar. Dette var oppgavens største utfordring. Begrunnelsen er at Luhmanns integrasjonsbegrep er vanskelig å få tak i, men desto mer utfordrende ble paradokset. I drøftingen foreslo jeg tre mulige løsninger på paradokset. De to første omhandlet forståelser gjennom systemteorien, mens det siste var mitt bidrag. I Luhmanns perspektiv settes integrasjon i sammenheng med strukturelle koblinger og interpenetrasjon. Både inklusjon og frivillig eksklusjon i aktuelle kommunikasjoner opprettes gjennom strukturelle koblinger og dertil interpenetrasjon.

Integrasjon skal for Luhmann bety innskrenking eller tap av frihetsgrader. Tap av frihetsgrader kan også knyttes til ufrivillig eksklusjon, fordi også ufrivillig eksklusjon fører til begrensning; Ekskluderte mennesker tilkjennegis ingen valgmuligheter om hvorvidt de kan eller vil tilslutte seg systemkommunikasjoner.

Som et siste forslag til paradoksforståelsen, mener jeg at også systemfriksjon kan være et bidrag. Systemfriksjon kan grovt sett ses på som resultatet av en irritasjon og konflikt. Når systemene utsettes for irritasjoner er det enkelte av disse som forstyrrer systemene på en slik måte at det må iverksettes tilsluttende tiltak. Tiltakene har til hensikt å reinkludere ekskluderte mennesker. I det øyeblikket mennesket er reinkludert begrenses de. Resultatet av systemfriksjon avledes med andre ord i en kjede av operasjoner; Eksklusjon medfører tilhørende kommunikasjoner, som gir utslag i tiltak med formål å reinkludere de som utelates. Straks mennesker inkluderes begrenses frihetsgradene, og dermed vil systemfriksjon, om en noe implisitt, medføre integrasjon.

Veien mot den finale eksklusjon går i mange retninger. Der enkelte eldre lever som aktive samfunnsdeltakere, hemmes andre av dårlig helse, ensomhet og svekket økonomi. I takt med økende alder forvitrer kroppen, mange av vennene og familie faller fra, og vi mister gradvis kontakten med samfunnet forøvrig. Dess nærmere døden man nærmer seg, dess større er sannsynligheten for at man ekskluderer seg selv eller blir ekskludert. Døden er den finale eksklusjon.

9.0 Litteraturliste

- Aakvaag, Gunnar C: *Frihet og orden En kommunikasjonsteoretisk løsning*. Tidsskrift for samfunnsforskning, vol 46, nr. 2, Universitetsforlaget, 2005
- Andenæs, Ivar: *Hva skriver pressen om seniorenene? En innholdsanalyse på oppdrag fra Senter for seniopolitikk*, Rapport til seminar om seniorpolitikk på Institutt for Journalistikk 19 mai 2009.
- Andersen, Heine og Kaspersen, Lars Bo(red): *Klassisk og moderne samfundsteori*, Hans Reitzels forlag, København 2007
- Baumann, Zygmunt: *Flytende modernitet*, Vidarforlaget AS, Oslo 2006.
- Baumann, Zygmunt: *Globaliseringen og dens menneskelige konsekvenser*, Vidarforlaget AS, Oslo 2006, referert til som 2006b
- Beck, Ulrich: *Globalisering og individualisering*, Bind 1 - Modernisering og globalisering, Abstrakt forlag AS, 2004
- Beck, Ulrich og Beck-Gernsheim, Elisabeth: *The normal Chaos of Love*. Cambridge; Polity Press, 1995
- Berger, Peter L. og Luckmann, Thomas: *Den samfunnsskapte virkelighet*, Fagbokforlaget AS, Bergen 2006
- Bibelen, *Bibelen Guds ord*. Bibelforlaget, Nesbyen 1007
- Blaikie, Norman: *Approaches to social enquiry*, Polity Press, Cambridge, 2007
- Brekke, Ole Andreas, Høstaker Roar og Sirnes, Thorvald.: *Dimensjonar i moderne sosialteori. Bourdieu, Habermas, Latour og Luhmann*. Det norske samlaget, Oslo 2003.
- Datland, Svein Olav: *Aldring og livsløp i hundre*. Aldring og livsløp, 3-4/2009. Fagbokforlaget., 2009
- Datland, Svein Olav: *Hvor gammel vil du være? Om aldersidentitet og subjektiv alder*. Aldring og livsløp -/2005. Fagbokforlaget.
- Datland, Svein Olav og Solem, Per Erik, *Aldring og samfunn. En innføring i sosialgerontologi*, Fagbokforlaget, Bergen, 2000
- Danaher, Geoff, Schirato, Tony og Webb, Jen: *Understanding Foucault*, Sage Publications Ltd, London 2000

- Danielsen, Kirsten og Valset, Kirsti: *Se der hacker bestefar, eller bestemor på anbud. Avisene og de eldre*. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Skriftserie 5/2004
- Danielsen, Kirsten: *De gammeldagse piker. Eldre kvinner forteller om sitt liv*. Pax Forlag A/S, Oslo 1990
- Fossland, Trine Medby: *Livsløp i endring. En sosiologisk studie av ulike grupper eldres fortellinger om sine liv*. Doktorgradavhandling Trine Medby Fossland, Institutt for sosiologi, Universitetet i Tromsø 2004.
- Foucault, Michel: *Forelesninger om regjering og styringskunst*, J.W. Cappelens Forlag AS, Oslo 2002
- Frønes, Ivar og Kjølrsrud, Lise (red): *Det norske samfunn*. 4 utg. Gyldendal Akademisk, 2003
- Gestrich, Andreas, Raphael, Lutz, Uerlings, Herbert (eds.): *Stranger and Poor People. Changing Patterns of Inclusion and Exclusion in Europe and the Mediterranean World from Classical Antiquity to the present day*. Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2009
- Guneriusen, Willy: *Å forstå det moderne*. Tano Aschehoug 1999
- Hagen, Roar: *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene. Refleksjonsteorier for det moderne samfunnet*. Universitetsforlaget, 2006
- Hagestad, Gunhild O. Og Herlofsen, Katharina: *Moderne besteforeldre – velferdsstatens heimevern? Aldring og livsløp*, 3-4/2009. Fagbokforlaget, 2009
- Halvorsen, Tor og Olsen, Ole Johnny (red): *Det kvalifiserte samfunn*, Ad Notam Gyldendal A/S, 1992
- Hansen, Thomas og Slagsvold, Britt: *Alder og livskvalitet – ekte eller falsk tilfredshet? Aldring og livsløp*, 3-4/2009
- Heaphy, Brian: *Late Modernity and Social Change. Reconstructing Social and Personal Life*, Routledge, London 2007
- Herolfsen, Katharina, Slagsvold, Britt og Lima, Ivar A.: *Ansvar for gamle foreldre – fra holdninger til handlinger. Alder og livsløp*, 3-4/2009. Fagbokforlaget
- Hellesnes, Jon: *Sosial konstruktivisme i vitenskapsteorien*, Nytt Norsk Tidsskrift, nr.2, 2001
- Jacobsen, Jens Christian (red): *Autopoiesis II Udvagte tekster af Niklas Luhmann*. Forlaget politisk revy, København, 1995.

- Kornes, Olav, Andersen, heine og Brante, Thomas (red): *Sosiologisk leksikon*, Universitetsforlaget, 1997
- Kneer, Georg og Nassehi, Armin: *Niklas Luhmann – introduktion til teorien om sociale systemer*, Hans Reitzels Forlag, København, 1997
- Logva, Svein: *Eldre i Norge*. Statistisk sentralbyrå, Oslo-Kongsvinger, 1999
- Luhmann, Niklas: *Globalization or world society: How to conceive of modern society?*, International Review of Sociology, Mar 1997, vol. 7, Issue 1, p.67
Referert til teksten som Luhmann, 1997b)
- Luhmann, Niklas: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1997
- Luhmann, Niklas: *Social Systems*, Stanford University Press, Standford, California, 1995
- Luhmann, Niklas: *Theories of Distinction. Redescriptions of modernity*, Stanford univerity press, Stanford California, 2002. (Edited, with an introduction, by William Rasch)
- Luhmann, Niklas: *The reality of mass media*, Oxford, Blackwell Publications Ltd, 2000
- Luhmann, Niklas: *Indføring i systemteorien*, Unge Pædagoger og forfatteren, København, 2007.
- Martin, Luther H., Gutman, Huch og Hutton Patrich H.: *Technologies of the self. A seminar with Michel Foucault*, The university of Massachusetts Press, 1988
- Nassehi, Armin: *Exclusion Individuality or Individualization by Inclusion?*
- Nissen, Maria Appell: *Nye horisonter i sosialt arbejdet. En refleksionsteori*, Akademisk forlag, København, 2010
- Nøhr, Øyvind: *De kompetente eldre. Aldring og digital kompetanse - konflikt eller lykke*. Høgskolen i Lillehammer. Forskningsrapport nr. 128/06, 2006
- Popper, Karl: *Kritisk tenkning*. Pax Forlag AS, Oslo, 2007
- Rasch, William: *Niklas Luhmann's modernity. The Paradoxes of Differentiation*. Stanford University Press, Stanford, California, 2000
- Rasmussen, Terje: *Luhmann. Kommunikasjon, medier, samfunn*, Fagbokforlaget, Bergen 2003
- Rasmussen, Terje: *Nettets makt. Systemteoretiske sonderinger og sondringer*. I T. Slaatta (red) Digital makt, Gyldendal, 2002

- Rasmussen, Terje: *Operativ mediekonstruktivisme*.
www.media.uio.no/personer/terjer/operativkonstruktivisme.pdf
- Reese-Schäfer, Walter: *Niklas Luhmann - en innføring*. Abstrakt forlag AS, Oslo.
2009
- Rostad, Berit: *Skjønnhetens tyranni*. Utposten nr 2, 2009
- Ryen, Anne: *Det kvalitative intervjuet. Fra vitenskapsteori til feltarbeid*.
Fagbokforlaget, Bergen, 2002.
- Rygghaug, Marianne: *Å bringe tekster i tale - mulige metodiske innfallsvinkler til tekstanalyse i statsvitenskap*. Norsk statsvitenskapelig tidsskrift, nr.4, 2002.
- Solem, Per Erik: *Seniorer i arbeidslivet. Kunnskap om aldring og arbeid*. Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring. NOVA Rapport 16/07, Oslo 2007
- Stäheli, Urs: *Financial Noises: Inclusion and the Promise of Meaning*. Soziale Systeme 9, Heft 2, s.244-256, Lucius & Lucius, Stuttgart, 2003
- Thyssen, Ole: *Luhmann og skriften*, MPP Working Paper no 2/2000
- Wallace Ruth A. og Wolf, Alison: *Contemporary Sociological theory. Explaining the Classical Tradition*, Pearson Education, Inc., Upper Saddle River, New Jersey, 2006
- Østerberg, Dag: *Sosiologiens nøkkelbegreper - gjelder de stadig i dagens samfunn?*, Sosiologisk årbok, 2003.1

Hentet fra internett:

- www.lovdatab.no
 - Forskrift om dødsdefinisjonen i relasjon til lov om transplantasjon, sykehusobduksjon og avgivelse av lik m.m. FOR 1977-06-10 nr 2
 - Arbeidsmiljøloven, § 13-1. *Forbud mot diskriminering* . Direkte og indirekte diskriminering på grunn av politisk syn, medlemskap i arbeidstakerorganisasjon, seksuell orientering eller alder er forbudt.
 - Arbeidsmiljøloven, § 15-13a. *Opphør av arbeidsforhold grunnet alder* Arbeidsforholdet kan bringes til opphør når arbeidstaker fyller 70 år. Lavere aldersgrense kan følge av annet grunnlag når grensen er saklig begrunnet og ikke uforholdsmessig inngripende, jf. § 13-3 andre ledd.

- www.nova.no. Om Norlag: <http://77nova.no/print.gan?id=13991&subid=0&print=yes>, 2001
- www.regjeringen.no:
<http://www.regjeringen.no/nb/dep/bld/tema/integrering/midtspalte/sentralebegreper.html?id=566423>
- www.seniorpolitikk
- Statistisk årbok 2009
 - Tabell 59: Folkemengde, etter kjønn, alder og sivilstand.
<file:///F:/Ny%20statistikk/tab-059.html>
 - Tabell 61: Folkemengde, etter kjønn og alder.
<http://www.ssb.no/aarbok/tab/tab-061.html>.
 - Tabell 120: Selvmord blant menn og kvinner, etter alder.
<http://www.ssb.no/aarbok/tab/tab-120.html>
 - Tabell 153: Straffereaksjoner, etter reaksjonens art og personens alder og kjønn. 2007. Absolutte tall og prosent menn.
<http://www.ssb.no/aarbok/tab/tab-153.html>
 - Tabell 192: Medianinntekt etter skatt, etter hushaldstype og alder til hovudinntektstakaren.
<http://www.ssb.no/aarbok/tab/tab192.html>
 - Tabell 196: Formue og gjeld for hushald etter alder til hovudinntektstakaren. Gjennomsnitt. Kr.
<http://www.ssb.no/aarbok/tab/tab-196.html>
- Statistisk sentralbyrå: Ulike artikler hentet fra Statistisk sentralbyrås hjemmeside, www.ssb.no: *Fra papir til skjerm, Valgets kval, Fra vugge til grav*
- Stichweh, Rudolf: *Inklusion/Exklusion, funktionale Differenzierung und die Theorie der Weltgesellschaft*.
<http://google.com/books?hl=no&lr=&id=8VBmNsMVF4wC&oi=fnd&pg=PA7&dq=inklusion+und+exclusion&ots=hBTBbiXcNJ&sig=evpMMgsjG6GJrwn3DzurSH1Wsec#v=onepage&q&f=false>